

ԱՐԴՅՈ՞Ք ԵՂԵԼ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԱԳՈՒՀՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ՁԵՖՐԻ ՌՈԲԵՐԹՍՈՆԻ ՏԵՍԱԿԵՏԸ
ՀԻՄՆՎԱԾ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԵՎ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՍԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՎՐԱ,
ՈՐՈՆՔ ՑՈՒՅՑ ԵՆ ՏԱԼԻՍ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ,
ՊԱՌԼԱՍԵՆՏԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳԸ ՄՈԼՈՐԵՑՎԵԼ

9 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 2009

«Էթիկական նկատառումներով քննադատության համար ՆՄԿ-ն բաց է:
Նույնիսկ հաշվի առնելով Թուրքիայի հետ մեր հարաբերությունների (քաղաքական, ռազմավարական եւ
առեւտրային) կարեւորությունը՝ ներկայիս ուղին միակ հավանական տարբերակն է»:

Քաղաքականության հուշագիր, Արտաքին գործերի եւ Բրիտանիայի
Համագործակցության նախարարությունից նախարարին

12 ապրիլի 1999

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏ

2007 թվականին Լոնդոնում Հայկական համայնքի անդամները հանդիպում կազմակերպեցին քննարկելու համար Բրիտանիայի կառավարության արձագանքները՝ կապված 1915թ. Հայկական Ցեղասպանության ճանաչման հետ: Այլ երկրներ՝ ներառյալ Ֆրանսիան, Կանադան, Ռուսաստանը, Լեհաստանը, Հոլանդիան, Հունաստանը եւ Վատիկանը, ինչպես նաեւ Միացյալ Նահանգների առանձին նահանգների մեծ մասը պատշաճ ձևով ճանաչել են 1915թ. իրադարձությունները՝ որպես ցեղասպանություն: Ուելսի Վեհաժողովը 2002թ.-ին նույնպես այս իրադարձությունները ճանաչեց ցեղասպանություն, Շվեյցարիայում ցեղասպանության հերքումը համարվում է հանցագործություն:

Առկա արձագանքները հակասում էին Բրիտանիայի կառավարության ցուցաբերած էթիկական դիրքորոշմանը, թվում էին ապատեղեկացված, ուստի եւ անպատշաճ: Անհրաժեշտ էր պարզաբանել ու հասկանալ մի հիմնահարց, որը մեծ ցավ էր շարունակական կսկիծ է պատճառում բրիտանաբնակ բոլոր հայերին, ինչպես նաեւ արդարադատության, արդարության եւ մարդու իրավունքների հարցերում շահագրգիռ ավելի լայն հանրության անդամներին: Եվրոպական քաղաքակրթության արժեքներին վնասող միտումներն, անշուշտ, պետք է կանգնեցվեն:

Համապատասխանաբար, որոշվեց ստանալ Թագուհու Խորհրդականի՝ ոլորտի ակնավոր մասնագետի տեսակետը առկա արձագանքների վերաբերյալ եւ որոշել, արդյոք այդ արձագանքները պետք է մնան նույնը:

Հայկական կենտրոնը* (The Armenian Centre, PO BOX 155, Hill House, 210 Upper Richmond Road) համաձայնեց այս իրավական տեսակետի պատրաստմանը տրամադրել սահմանված գումար իր հոգաբարձուների միջոցով: Ուստի այն իր լուծումը գտավ որպես Հայկական կենտրոնի ծրագիր:

Գյուլբենկյան Անտոնյան ֆիրման (The firm of Gulbenkian Andonian) նշանակվեց իրավաբանական խորհրդատու: Հոգաբարձուները վստահաբար նախաձեռնեցին այս նախագիծը, քանի որ նրանցից մեկը՝ Թ.Ս. Կահվեն բավականին գիտակ է այդ հարցում եւ www.ararat-heritage.org.uk կայքում ունի Հայկական Ցեղասպանության մասին գրականության ցանկ հինգ լեզուներով (հայերեն տարբերակին կարելի է ծանոթանալ նաեւ «Արմեդիա» ՏՎԳ-ի էլ. կայքում՝ www.armedia.am):

Իրավախորհրդատուները դիմեցին ԹԽ Ձեֆրի Ռոբերթսոնին, ով ունի համաշխարհային մեծ հռչակ այս ոլորտում՝ տալու իր տեսակետը:

Արդյունքում ԹԽ Ձեֆրի Ռոբերթսոնի՝ Հայկական ցեղասպանության վերաբերյալ տեսակետի ներկայացում-շնորհանդեսը տեղի է ունեցել 2009թ.-ի նոյեմբերի 3-ին Լոնդոնի Դաուրի Սթրիթ Չեյմբերսում (Doughty Street Chambers, London): Ըստ պրն. Ռոբերտսոնի՝ նշված Տեսակետը կարող է օգտագործվել.

- ա) դիվանագիտական ուսուցողական կուրսերի,
- բ) միջազգային ոլորտի կուրսերի համար:

ԱՐԳՅՈՒՔ ԵՂԵԼ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թագուհու խորհրդական Ջեֆրի Ռոբերթսոնի տեսակետը, 9 հոկտեմբերի, 2009

* Հայկական կենտրոն հիմնադրամը (*The Armenian Centre Trust*) ստեղծվել է 1988թ.-ին: Կանոնադրությունը պարունակում է մի շարք նպատակներ: Դրանցից մեկն է տեղեկատվություն և խորհրդատվություն հավաքելն ու տրամադրելը՝ հանուն հանրության տեղեկացվածության և շահերի:

Հետևաբար, Հայկական Կենտրոնը նշում է, որ ուսանողներն օգուտ կբաղեն այս նշանավոր պրոֆեսորի աշխատանքից ոչ միայն ըմբռնելով Հայկական ցեղասպանությանը վերաբերող տեսանկյունները, այլև ծանոթանալով այլ գիտական ոլորտներին, ներառյալ մարդու իրավունքները:

Բնականաբար կարելի էր նաև Տեսակետի հայերեն թարգմանությունն ու ներկայացումը հասարակության լայն շերտերին:

Հայկական կենտրոնը Տեսակետը հայերեն թարգմանելու եւ ներկայացնելու իրավունքը վերապահեց **«Եվրոպական ինտեգրացիա» հասարակական կազմակերպությանը**՝ տալով նրան նաև Տեսակետի հայերեն տարբերակը ՋԼՄ գործընկերոջ միջոցով տարածելու հնարավորություն:

Արդյունքում, 2010 թվականի մարտի 3-ին Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում տեղի ունեցավ Տեսակետի հայերեն էլեկտրոնային տարբերակի շնորհանդես-քննարկումը:

Տեսակետի հայերեն էլեկտրոնային տարբերակին կարելի է ծանոթանալ հետևյալ կայքերում.

1. «Արմեդիա» տեղեկատվական վերլուծական գործակալություն՝ www.armedia.am,
2. Արարատ Ժառանգություն (Ararat Heritage)՝ www.ararat-heritage.org.uk,
3. Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ՝ www.genocide-museum.am:

Նույն կայքերում կարելի է գտնել նաև գրքի անգլերեն տարբերակը:

«Եվրոպական ինտեգրացիա» հասարակական կազմակերպության կողմից թարգմանությունն իրականացել են Նունե Սելբոնյանը եւ Իզաբելլա Բարխուդարյանը:

«Եվրոպական ինտեգրացիա» հասարակական կազմակերպությունն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում.

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն Հայկ Դեմոյանին եւ կառույցի անձնակազմին Տեսակետի հայերեն լեզվի վերջնական խմբագրման աշխատանքներում ցուցաբերած մասնագիտական աջակցության եւ շնորհանդես-քննարկման համատեղ կազմակերպման համար,

«Արմեդիա» տեղեկատվական, վերլուծական գործակալությանը տեղեկատվական աջակցության համար,

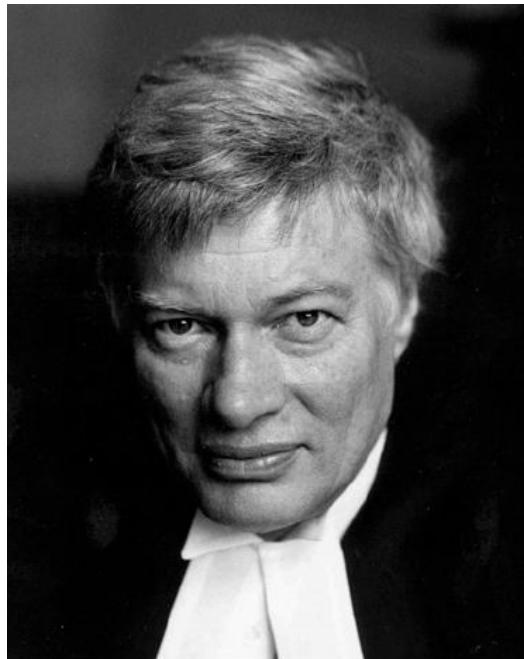
Արարատ Ժառանգություն (Ararat Heritage) կազմակերպությանը աշխատանքի իրականացման ողջ ընթացքում ցուցաբերած բազմակողմանի աջակցության համար:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ջեֆրի Ռոբերթսոնը, թագուհու խորհրդական (ԹԽ), Դաուֆի Սթրիթ Չեյմբլրսի հիմնադիրն է եւ դեկավարը: Շատ երկրներում նա հանդես է եկել որպես խորհրդական սահմանադրական, քրեական եւ միջազգային իրավունքի ոլորտների կարեւոր գործերում: Նա նաեւ ծառայել է որպես Սիեռա Լիոնեում ՄԱԿ-ի Պատերազմի հանցագործությունների դատարանի առաջին նախագահ, որտեղ հեղինակել է շրջադարձային որոշումներ համաներումների սահմանափակումների, մանկահասակներին զինվորագրելու անօրինականության եւ միջազգային իրավունքի զարգացման համար վճռորոշ այլ հիմնահարցերի վերաբերյալ:

Ջեֆրի Ռոբերթսոնը դատավոր է, Սիջին Թեմփլի մագիստրոս ու նաեւ Թագուհի Մերի քոլեջում մարդու իրավունքների գծով հրավիրված պրոֆեսոր: 2008թ. Գլխավոր քարտուղար նրան նշանակեց ՄԱԿ-ի Արդարադատության խորհրդի երեք ականավոր իրավաբան անդամներից մեկը:

Ջեֆրի Ռոբերթսոնը հեղինակել է «Մարդկության դեմ գործած հանցագործություններ. պայքար հանուն համաշխարհային արդարադատության», «Արդարադատության խաղը» (Հուլեր) գրքերը եւ Չարլզ I-ի դատավարության մրցանակակիր «Բռնապետի սպանության ամփոփագիր» ուսումնասիրությունը:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Վերջին տարիներին Միացյալ Թագավորության կառավարությունները հրաժարվում են ընդունել, որ 1915-16 թվականներին Թուրքիայում տեղի ունեցած հայերի տեղահանումներն ու սպանողը ցեղասպանություն է: 2008թ. Հայկական կենտրոնը որոշեց այս հարցի վերաբերյալ ստանալ փորձագետի կարծիք ու դիմեց պարոն Ջեֆրի Ռոբերթսոնին՝ թագուհու խորհրդականին (ԹԽ), ով եղել է ՄԱԿ-ի Պատերազմական հանցագործությունների դատարանի նախագահ եւ ճանաչված է որպես միջազգային իրավունքի եւ դրա պատմության այս ոլորտի հեղինակություն: Փաստաբան Բեռնար Անդրյանը պարոն Ռոբերթսոնին ցուցումներ տվեց առ այն, որ նա հանգի իր սեփական եզրակացություններին բոլոր իրավական եւ փաստացի հիմնահարցերի վերաբերյալ առանց հաշվի առնելու Կենտրոնի շահերը:

Պարոն Ռոբերթսոնը հենց սկզբից առաջարկեց, որ դիմում գրվի՝ «Տեղեկատվության ազատության մասին ակտի» համաձայն ՄԹ կառավարության դիրքորոշման մասին տեղեկացնող բոլոր քաղաքական փաստաթղթերը ձեռք բերելու համար, եւ փաստաբան Քեյթ Անանյի օգնությամբ կազմեց այն նամակները, որոնք ի վերջո վեր հանեցին այս կարեւոր եւ մինչ այժմ գաղտնի փաստաթղթերը, որոնք պարոն Ռոբերթսոնը վերլուծում է իր տեսակետում: Տիկին Քեյթ Անանյը, ով աշխատում է միջազգային եւ եվրոպական իրավունքի ոլորտում, օգնել է ուսումնասիրության հարցում, եւ հեղինակը նաեւ շնորհակալություն է հայտնում Տիկին Պենելոպե Փրայորին եւ Դաուսի Սթրիթ Չեյմբլըսին:

Սույն տեսակետը կարելի է իրավաբանական եւ պատմական գիտությունների համար՝ որպես ականավոր իրավաբանի կողմից ցեղասպանության դեմ օրենքի մեկնաբանում: Այն հատկապես կարելի է Բրիտանիայի քաղաքականության ու միջազգային գործերի մեջ այս երկրի հետագա ներգրավման համար եւ կծառայի որպես այնպիսի դեպքի ուսումնասիրություն, թե որքան հեշտությամբ կարող է կառավարությունը նենգափոխվել մի Արտաքին գործերի նախարարության կողմից, որը հրաժարվել է «էթիկայի նորմերից»՝ հօգուտ այն բանի, ինչը համարում է առեւտրային եւ դիվանագիտական առավելություն:

Լուսանկարները՝

Շապիկ՝ Խարբերդ, պատմական Հայաստան, Օսմանյան կայսրություն, 1915թ.

Հայերին Մեզիրեի մոտակայքում քշում են բանտ թուրք զինվորների հսկողության ներքո:

Project SAVE Հայկական լուսանկարների արխիվ, Ուաթերթաուն, Մասաչուսեթս, անհայտ նվիրատուի կողմից տրամադրված

Հեղինակի դիմանկարը՝ Ջեյն Բաունի կողմից

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	05
Ներածություն	07
Հիմնահարցը	07
Լեմկինի պատասխանը	08
ՆՄԿ-ի ներկայիս դիրքորոշումը	10
Ցեղասպանության օրենքը	14
Ցեղասպանության կոնվենցիան	14
Խմբի անդամների մասնակի ոչնչացում	15
Ցեղասպանության նպատակադրում	17
Պետության պատասխանատվություն	21
Մարդկության դեմ գործած հանցագործություններ	23
Արդյո՞ք հայկական ջարդերը կարող են որակվել որպես ցեղասպանություն	24
Հետադարձ ուժ ունենալու հիմնահարցը	24
Եղեռնի նախաշեմին	24
Տեղահանումները եւ ջարդերը	27
Արդարացո՞ւմ, թե՞ պատճառաբանություն	29
Ապացույցները	31
Արտաքին գործերի եւ Համագործակցության նախարարության քաղաքականությունը, ցեղասպանության հերքում	37
Տեղեկատվության պահանջների ազատություն	37
Քաղաքական փաստաթղթեր՝ երկու հիմնական սխալ	39
1999 թ. Լորդերի պալատի բանավեճը	42
Երեք «ժխտողական» պատմաբաններ	44
Հետագա պարզաբանումներ	51
Պառլամենտական վերջին լսումներ	54
Դաունինգ Սթրիթի էլեկտրոնային կայքի դեպքը	59
Եզրակացություններ	62

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնահարցը

1. Կասկած չկա, որ 1915 թվականին օսմանյան կառավարությունը հրաման արձակեց մոտ երկու միլիոն հայերի տեղահանման մասին Անատոլիայից ու այլ գավառներից. նրանք քայլում էին դեպի Սիրիա եւ հարյուրհազարավորները մահացան *en route* հիվանդություններից, սովից եւ զինված հարձակումներից: Այդ տարի եղան նաեւ այլ վայրագություններ՝ ուղղված հայերի դեմ նրանց ռասայի եւ քրիստոնեական կրոնի պատճառով՝ սկսելով ապրիլի 14-ին մի քանի հարյուր մտավորականների Կոստանդնուպոլսում ձերբակալելուց: Երիտթուրքերի կառավարությունը մեղադրվեց այն քանի մեջ, ինչը Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի կառավարությունները համատեղ ու պաշտոնապես որակեցին որպես «մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն»: Այս դաշնակիցները հանդիսավոր կերպով խոստացան պատժել այն նախապատրաստողներին եւ պատերազմից հետո *Սեյրի պայմանագրում* հատուկ դրույթ մտցվեց այն կիրառելու մասին: Միացյալ Թագավորությունը ձերբակալեց 67 թուրք պաշտոնյաների, ովքեր կասկածվում էին վայրագությունների մասին հրամաններ արձակելու մեջ, եւ պահեց նրանց Մալթայում: Սակայն հանուն դիվանագիտական նպատակահարմարության՝ նրանք ի վերջո ազատ արձակվեցին: Մինչեւ 1946թ.-ի Նյուրնբերգի Խարտիան գոյություն չունեի որեւէ քրեական օրենք, որը պատժեր ինքնիշխան պետությունների քաղաքական եւ ռազմական ղեկավարներին կրոնական կամ ռասայական պատճառներով իրենց սեփական քաղաքացիների զանգվածային սպանությունների համար: Թուրքիայում հայերի զգալի մասի ոչնչացումը Հոլոքոստին նախորդող տարիներին դարձավ հարացույց նրանց համար, ովքեր պնդում էին, թե անհրաժեշտ է սահմանել ցեղասպանություն կոչվող հանցագործություն. սա ընդունվեց 1948թ. դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության կոնվենցիայով: Ցեղասպանության հարցերով զբաղվող գիտնականների ու պատմաբանների մեծ մասը եւ շատ եվրոպական պառլամենտներ հայերի ճակատագիրը նկարագրում են որպես «ցեղասպանություն», սակայն Բրիտանիայի վերջին կառավարությունները, երբ հարցվում են պառլամենտի անդամների կողմից, կտրականապես հրաժարվում են այդ անելուց:
2. Համաձայն *Տեղեկատվության ազատության ակտի*՝ Արտաքին գործերի եւ համագործակցության հարցերով նախարարությունից (ԱԳ-ՀՀՆ) ձեռք բերվեցին մինչ այժմ զաղտնի պահվող այն քաղաքական փաստաթղթերն ու հուշագրերը, որոնցում պաշտոնյաները առաջարկություն էին տալիս եւ կազմում այս հերքումները: Հայկական

կենտրոնն ինձ հանձնարարել է քննել Բրիտանիայի կառավարության դիրքորոշումը, երբ նրանք հրաժարվում են ընդունել, որ 1915-16 թթ. հայերի ջարդերը հավասարազոր են ցեղասպանության, եւ արդյո՞ք այդ դիրքորոշումն ընդունելու հիմքերն օրինական են ու միջազգային իրավունքին համապատասխան:

3. Վերջին տասնամյակի ընթացքում Բրիտանիայի կառավարության անփոփոխ մոտեցումը, երբ էլ որ այս հիմնահարցը բարձրացվել է, անկախ նրանից՝ դա եղել է նախարարական հարցմամբ նախաձեռնված պառլամենտական բանավեճ, թե դիվանագիտական փոխանակումների ժամանակ՝ եղել է այն, որ 1915թ. իրադարձությունները նկարագրվել են որպես «ողբերգություն» եւ հայտարարվել է, թե «այնպիսի անհերքելի ապացույցների բացակայության պատճառով, որոնք ցույց կտային, որ օսմանյան վարչակարգը հատուկ որոշում էր կայացրել վերացնելու այն ժամանակ իր տիրապետության տակ գտնվող հայերին, Բրիտանիայի կառավարությունները չեն ճանաչել 1915 եւ 1916 թվականների իրադարձությունները որպես «ցեղասպանություն»:
4. Այս բանաձեւն առաջին անգամ ձեւակերպվել է Բարոնուհի Ռամսեյի՝ Լորդերի պալատում կառավարության խոսնակի կողմից 1999թ. ապրիլի 14-ի մի քննարկման ժամանակ: Ընդամենը վերջերս դրա արձագանքը եղել է Լորդ Սելլոք-Բրաունի կողմից տրված 2008թ. փետրվարի Լորդերի պալատի գրավոր պատասխանում, երբ Նորին Մեծության կառավարության (ՆՄԿ) անունից նա պատասխանեց այն հարցին՝ արդյոք կառավարությունը կճանաչի 1915թ. հայերի ցեղասպանությունը:

«Այս հարցում կառավարության դիրքորոշումը հայտնի է վաղուց: Կառավարությունը գիտակցում է պատմության այս ահավոր հատվածի նկատմամբ զգացողությունների ուժգնությունը եւ 1915-1916թթ. կոտորածները համարում է ողբերգություն: Այնուամենայնիվ, ո՛չ ներկայիս, ո՛չ էլ նախորդ կառավարությունները չեն կարծում, որ առկա ապացույցներն այնքան անհերքելի են, որպեսզի մեզ համոզեն, թե այդ իրադարձությունները պետք է որակվեն ցեղասպանություն՝ համաձայն 1948թ. ՄԱԿ Ցեղասպանության կոնվենցիայի»¹:

Լեմկինի պատասխանը

5. Այս պատասխանն անշուշտ կապշեցներ Ռաֆայել Լեմկինին՝ Ցեղասպանության կոնվենցիայի ճարտարապետին, քանի որ նա մտածում էր հենց հայկական ջարդերի

¹ Lord Malloch-Brown, Hansard, Writtten Answers, 4 March 2008, Col WA 165:

մասին, երբ ստեղծեց “genocide” (ցեղասպանություն) բառը, որը լատիներեն “geno” (նշանակում է «ռասա» կամ «ցեղ») եւ “cide” (“caedere”, այսինքն՝ «սպանություն» բառից) բառը: Նա մտածում էր այդ մասին այն ժամանակից, ինչ կարդացել էր Սողոմոն Թեիլերյանի դեպքի մասին, ում ամբողջ ընտանիքը սպանվել էր ջարդերի ժամանակ, եւ ով հանուն վրեժի սպանեց Թալեաթ փաշային՝ Օսմանյան կայսրության Ներքին գործերի նախկին նախարարին, ով առաջին հերթին է պատասխանատու համարվում այդ ջարդերի համար: 1923թ. Գերմանիայում տեղի ունեցող Թեիլերյանի դատավարության ժամանակ նրա օգտին բերված ապացույցները համոզեցին Լեմկինին, որ հայերին տեղահան անելու թուրքական իշխանությունների նպատակն էր ոչնչացնել նրանց որպես ազգ, սակայն նա չցանկացավ հավանություն տալ մի միայնակ վրիժառուի, ով գործել էր որպես «մարդկության խիղճը պաշտպանող իրավապաշտպան»²: Նա ուսումնասիրեց Բրիտանիայի ձախողված դատավարությունը Մալթայում ընդդեմ «Երիտասարդ Թուրքերի» առաջնորդների եւ այն իրավաբանական բարդությունները, որ ծագել էին՝ կապված այն փաստի հետ, որ այն ժամանակ գոյություն չունեին միջազգային օրենք, չկար ոչ մի իրավական հիմք՝ հետապնդելու որեւէ օտարերկրյա կառավարության պաշտոնյայի՝ իրենց քաղաքացիների մահը կազմակերպելու համար:

6. Այս թեմայի շուրջ Լեմկինի առաջին գեկույցը՝ գրված 1933թ. Մադրիդում կայացած մի համաժողովի համար, պնդում էր, որ աշխարհը կարիք էր զգում մի նոր օրենքի, որը կարգելեր ռասայական եւ կրոնական մահացու ելք ունեցող ճնշումները՝ նախազգուշացնելով, որ անհրաժեշտ էր, որպեսզի կանխվեր հայերի օսմանյան սպանդի կրկնությունը այլ երկրներում որեւէ այլ ժամանակ: Կարծես կանխազգացում ունենալով՝ նա ուշադրություն էր հրավիրում Հիտլերի իշխանության գալուն, սակայն այս նոր օրենքի՝ նրա առաջին եւ հետագա նախագծերն անընդհատ անդրադառնում էին հայերի ճակատագրին. ապացույցները, նրա կարծիքով, հստակ էին: Այս հանցագործության համար, որը Լեմկինը ցանկանում էր՝ աշխարհը համարեր անօրինական, իր բերած գլխավոր օրինակը մինչեւ պատերազմի սկսվելը հայկական ջարդերն էին: Նա ընդունեց նացիստական Հոլոքոստին Չերչիլի տված բնորոշումը («Մենք ականատեսն ենք մի հանցագործության, որը չունի անուն») որպես իր համար նախադրյալ՝ մի նոր հանցագործություն ընդունել տալու համար, որը 1943թ. նա անվանեց “genocide” («ցեղասպանություն»): Ցեղասպանության նրա նախավերջին օրինակը, երբ նա ճնշում էր գործադրում 1940-ականների ամբողջ ընթացքում Կոնվենցիան ընդունելու համար, միշտ եղել են հայերը. նա սկսում էր Մարոնիտներից (չնայած կարող էր նաեւ սկսել Կարթագենի քաղաքացիներից), հետո հուգենոտները՝ Ֆրանսիայում, բողոքականները՝ Բոհեմիայում,

² Stu Samantha Power, *A problem from hell* (Penguin 2002) էջ 19: Եվ տես George R Montgomery, “Why Talaat’s assassin was acquitted” *Current History*, July 1921, էջ 551-5:

հոտոենտոտները եւ հետո հայերը, որոնց վերջիվերջո հաջորդում էին հրեաները, գնչուները եւ նացիստների սլավոն գոհերը³: Նա հայերի դեպքը ներկայացրեց Կանադայի դեսպանին, ով նրան ծանոթացրեց դոկտոր Հ.Վ. Էվատտի՝ Ավստրալիայի Արտաքին գործերի նախարարի եւ Գլխավոր վեհաժողովի նախագահի հետ, ովքեր էլ շարունակեցին գործը: Դրան օգնեցին (դեռեւս 1942թ. հրատարակված) Հիտլերի այն վատահամբավ ելույթի հաշվետվությունները, որոնք ուղղված էր նրա գեներալներին Լեհաստան ներխուժելու նախօրեին.

«Ես իմ Մահվան գունարտակներն ուղարկել եմ արեւելք՝ հրամայելով նրանց անխնա սպանել լեհական ռասային պատկանող կամ լեզվով խոսող բոլոր տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին: Միայն այդ ձեռով մենք կշահենք այն կենսական տարածքը, որը մեզ անհրաժեշտ է: Վերջիվերջո, ո՞վ է այսօր խոսում հայերի բնաջնջման մասին»⁴:

7. Այն, թե ինչպես էր Լեմկինը դասախոսություններ կարդում Ժնևում ՄԱԿ-ի իրավաբանական հարցերով ենթակոմիտեի պատվիրակների համար Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի նախագիծը կազմելիս եւ ինչպես էր ճնշում գործադրում նրանց նկատմամբ, կասկած չի թողնում, որ Նախաբանի դրույթը *inter alia*՝

«Գիտակցելով, որ պատմության ողջ ընթացքում ցեղասպանությունը մեծ կորուստներ է հասցրել մարդկությանը»

վերաբերում էր պատմության այդ՝ 1915-16թթ. հատվածին, երբ Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի մոտ կեսը սովամահ արվեցին կամ կոտորվեցին: Իսկապես, Կոնվենցիայի առաջին դեպքի մեկնաբանության ժամանակ Միացյալ Նահանգների կառավարությունը Միջազգային դատարանի առջեւ հաստատեց, որ «թուրքերի կողմից հայերի ջարդերը ... ցեղասպանության հանցագործության ակնառու օրինակներից» մեկն է⁵:

ՆՄԿ-ի դիրքորոշումն այդ ժամանակ

8. ՆՄԿ-ի կողմից այդ իրադարձություններին տրված ներկայիս որակավորումները՝ որպես «ողբերգություն», կապշեցնեին ՆՄԿ-ի ղեկավարներին 1915թ. եւ հետպատերազմյան

³ Տես Samantha Power, *A problem from hell* (Penguin 2002) էջ 54-5:

⁴ Այս դիտողությունը, որը թարգմանվել էր 1939թ. Ծովակալ Կանարիսի կատարած գրառումներից, հայտնվեց CP Lochner, *What about Germany* (New York: Dodd Mead) 1942Ճ.: Մեկ այլ, ավելի ծանրակշիռ թարգմանություն ներկայացված է *Փաստաթղթեր Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականության մասին 1919-1939թթ.*, 3-րդ շարք, 9 հատորով (HMSO 1949-1955թթ.) հատոր 7 էջ 258, հրատարակված ՄԹ Արտաքին գործերի նախարարության կողմից:

⁵ William A Schabas, *Genocide in International Law* (2nd edition, Cambridge 2009) էջ 19, հղում 12:

համաժողովների ժամանակ, ովքեր դիտարկում էին դրանք ոչ թե որպես ողբերգություն, այլ որպես իսկական հանցագործություն: 1915թ. մայիսին Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի համատեղ հայտարարությունը պնդում էր, որ օսմանյան կառավարության բոլոր անդամները պետք է անձնական պատասխանատվության ենթարկվեին մի բանի համար, որն առաջին անգամ որակվեց որպես «մարդկության դեմ հանցագործություն»⁶: Լորդ Բաֆուրը՝ արտաքին գործերի նախարարը, ասաց, որ «ջարդերը Սիրիայում եւ Հայաստանում շատ ավելի սարսափելի են, քան այդ երկրներում պատմության արձանագրած որեւէ այլ սպանոց»⁷, իսկ կառավարությունը, ի պատասխան Լորդերի պալատում հնչած թուրքերի նկատմամբ մեղադրանքներին, թե նրանք շարունակել են «կանոնավոր վերացնել մի ամբողջ ռասա իրենց տիրույթներից»⁸ խոստացավ, որ «երբ հատուցման ժամանակը գա, այն անհատները, ովքեր արագացրել կամ մասնակցել են այս հանցագործություններին, չեն մոռացվելու»⁹: Լլոյդ Ջորջը՝ այն ժամանակվա վարչապետը, չմեղմացրեց իր խոսքերը, երբ վերհիշեց այն ժամանակվա իր տեսակետը.

«Այս գազանությունների պատճառով, որոնք գրեթե հավասարը չունեն թուրքական կառավարման սեւ ցուցակում, հայկական բնակչության թիվը պակասեց մեկ միլիոնից ավելիով... Եթե մեզ հաջողվեր պարտության մատնել այս անմարդկային կայսրությանը, ապա խաղաղության այն կարեւոր պայմանը, որ մենք կսահմանեինք, կլիներ Հայկական դաշտավայրերի մեկընդմիջտ գրավաթափումը արյունալի կառավարությունից, որը նրանց անարգել էր թուրքերի ստորությունների շնորհիվ»¹⁰:

Ինչպես Ուինսթոն Չերչիլը, ով ոչ պակաս պատմաբան էր, դա դիտարկում էր.

«1915թ. թուրքական կառավարությունը սկսեց եւ անողորմարար շարունակեց հայերի վատահամբավ համընդհանուր ջարդերն ու տեղահանումները... ամբողջ տարածքներ ծածկվեցին մեկ վարչական հոլոքոստով... ոչ մի խելամիտ պատճառ չկար կարծելու, որ այս հանցագործությունը պլանավորվել ու իրականացվել էր քաղաքական նպատակներով»¹¹:

9. Փարիզի Խաղաղության համաժողովում Բրիտանիան պահանջեց մեղադրական որոշում կայացնել հայկական ջարդերի պատասխանատուների նկատմամբ: 1919թ. հունվարին

⁶ Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Ռուսաստանի համատեղ հայտարարությունը, 28 մայիսի 1915թ.: Միացյալ ազգերի կազմակերպության Պատերազմական հարցերով հանձնաժողով, Լոնդոն HMSO 1948, էջ 5:

⁷ Taner Akcam, *A Shameful Act* (Constable, 2007), էջ 234:

⁸ FO 371/2488/172811, 17 նոյեմբերի 1915 թ., Լորդ Ռիլլյամս:

⁹ FO 371/2488/148483, 6 հոկտեմբերի 1915թ.:

¹⁰ Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference* (New York: Yale University Press, 1939) հատոր 8 էջ 811-2:

¹¹ Winston Churchill, *The World Crisis: The Aftermath* (London 1929) էջ 405:

հիմնվեց Պատերազմի հեղինակների պատասխանատվության հանձնաժողով, որը խորհուրդ տվեց դատական կարգով հետապնդել թուրք ղեկավարներին իրենց իսկ քաղաքացիների դեմ իրենց իսկ ինքնիշխան տարածքում պատերազմի ժամանակ կատարած հանցանքների համար, քանի որ դրանք «պարզ բարբարոսություն» էին եւ կիրառվել էին «ահաբեկչական համակարգի» կողմից: Վերսալի պայմանագրում Դաշնակիցներն իրավունք վերապահեցին պատասխանատվության կանչել պատերազմի հանցագործներին, իսկ Մերի պայմանագրի 230-րդ հոդվածը հայտարարում էր.

«Թուրքական կառավարությունը պարտավորվում է դաշնակից ուժերին հանձնել այն անձանց, ում հանձնումը անհրաժեշտ կհամարվի որպես այն ջարդերի պատասխանատուների, որոնք կատարվել էին պատերազմական իրավիճակում Թուրքական Կայսրության մաս կազմող տարածքում: Դաշնակից ուժերն իրավունք են վերապահում կազմավորել Տրիբունալ, որը կդատի այն անձանց, ում ներկայացվել է նման մեղադրանք, իսկ թուրք կառավարությունը պարտավորվում է ճանաչել նման Տրիբունալը»:

Համաձայն 228-րդ հոդվածի՝ թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր ներկայացնել այն բոլոր փաստաթղթերը, որոնք կարող էին «համարվել անհրաժեշտ՝ ապահովելու համար ներկայացված հանցանքի ողջ իսկությունը, օրինագանցների դատական հետապնդումը եւ պատասխանատվության արդար ընկալումը»:

10. Չնայած Ֆրանսիան եւ Իտալիան շուտով ձանձրացան միջազգային արդարադատության այս նորաթուխ պարտականությունից եւ հասկացան Աթաթուրքի իշխանության ներքո գտնվող նոր Թուրքիայի հետ բարեկամական հարաբերությունների առավելությունը, Բրիտանիան պահպանեց վայրագությունների հեղինակներին արդարադատության ձեռքը հանձնելու իր խոստումը: Չբավարարվելով Երիտասարդ թուրքերի ներքին դատավարություններով, որոնք անցկացվում էին Կոստանդնուպոլսում (տե՛ս ստորեւ, կետ 42) 67 մեղադրյալներ բերվեցին Մալթա (որը գտնվում էր գաղութային իշխանության ներքո)՝ դատի ենթարկելու համար: Սակայն իրենց իսկ քաղաքացիներին սպանելու համար պաշտոնյաներին դատական կարգով պատասխանատվության ենթարկելու իրավաբանական բարդությունները հուզում էին Բալֆուրին. 1918թ. դեկտեմբերի Դաշնակիցների մի համաժողովում նա ասաց, որ հայկական ջարդերի պատրաստողները

«խիստ ասած ոչ մի կոնկրետ իրավաբանական խախտում չէին կատարել... անհրաժեշտ էր մտածել, թե ինչպես կարելի էր հասնել նրանց: Թալեաթն ասել էր, թե հայերը մշտապես խնդիրներ էին հարուցում: Նա որոշել էր ազատվել նրանցից, եւ, արդյունքում, զանգվածաբար ոչնչացրել էր նրանց: Դա սուկ քաղաքականություն էր, իսկ օրինագանցները չէին կարող դատվել

ռազմական դատարանի կողմից, քանի որ չէին կատարել ոչ մի իրավական խախտում»¹²:

11. Ի վերջո, միջազգային արդարադատության այս առաջին ազնիվ մղումը սպառեց իրեն, եւ Մալթայում կալանքի տակ պահվող թուրք կասկածյալները փոխանակվեցին բրիտանացի գերիների հետ, ովքեր իրականում Կոստանդնուպոլսում պահվում էին իբրեւ պատանդներ («Սա որոշ առումով նշանակում է տեղի տալ շանտաժին, սակայն կարելի է արդարացնել ներկայիս պայմաններով»): Եղավ ԱԳՀՀՆ առաջարկը՝ ընդունել այս փոխանակումը¹³): Ճիշտ է, որ խնդիրներ եղան՝ կապված որոշ անհատների դեմ ապացույցների հավաքման հետ, Սեւրի պայմանագրով պահանջված թուրքերի համագործակցությունը չէր երեսացել, իսկ հետաքննողները մուտք չունեին օսմանյան արխիվներ: Իսկ ժամանակի ընթացքում հույների նկատմամբ Աթաթուրքի տարած հաղթանակը ստիպեց դաշնակիցներին հրաժարվել Սեւրի բոլոր պատժիչ դրույթներից 1923թ. *Լոզանի պայմանագրով*¹⁴: Սակայն, ինչպես երեւում է Բալֆուրի ճառից, ոչ մի դժվարություն չնկատվեց ջարդերի *փաստ*ն ապացուցելու հարցում կամ այն հարցում, որ դրանք ունեին ռասայական դրդապատճառներ: Ուստի հարցը, որ այժմ պետք է տրվի, հետեւյալն է՝ արդյո՞ք, անկախ անհատական մեղավորությունից, հենց ջարդերն ինքնին բավարարում էին 1948թ. Ցեղասպանության կանխարգելման եւ պատժի մասին կոնվենցիայի սահմանած չափորոշչին, եւ արդյո՞ք մեկ պետություն, այլ ոչ թե անհատ պաշտոնյա, կարող է պատասխանատվության ենթարկվել հանցագործության համար:

¹² CAB 28/5 IC-99, Գաշնակիցների կոնֆերանս, Լոնդոն 2 դեկտեմբեր 1918, մեջբերումը Garry Bass, *Stay the Hand of Vengeance* (Princeton University Press, 2000), էջ 131:

¹³ Նույն տեղում, էջ 142:

¹⁴ Աթաթուրքն ընդունեց, որ ջարդերն «ամոթալի գործողություն» էին, սակայն հերքեց թուրքերի պատասխանատվությունը այն բանի հիման վրա, որ դրանք հրահանգավորված չէին. այս դիրքորոշումը Թուրքիան այսօր շարունակում է պահել՝ Քրեական օրենսգրքի 301-րդ հոդվածի համաձայն դատական կարգով հետապնդման ենթարկելով այն անձանց, ովքեր վկայակոչում են ցեղասպանությունը: Լոզանի պայմանագիրն ուներ մի «Համաներման հայտարարություն» 1914թ. օգոստոսի 1-ից մինչեւ 1922թ. նոյեմբերի 20 կատարված բոլոր հանցագործությունների համար՝ չնայած նման համընդհանուր համաներումներն այժմ չէին ընդունվի միջազգային իրավունքի կողմից. տե՛ս Geoffrey Robertson, *Crimes Against Humanity* (3rd Edition, Penguin 2006) էջ 296-312: Տե՛ս նաեւ *Մեղադրողն ընդդեմ Կոնդեայի*, SCSL-04-14-AR72, Լում Աբբորդի համաներման մասին որոշում, 25 մայիսի 2004թ., դատավոր Ռոբերթսոնի կարծիքը (Սիեռա Լիոնեի հատուկ դատարան):

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔ

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՎԵՆՑԻԱՆ

12. 1948թ. Ցեղասպանության կանխարգելման եւ պատժի մասին կոնվենցիայի 1-ին հոդվածը պարզապես ասում է, որ *«ցեղասպանությունը, անկախ նրանից՝ կատարվել է խաղաղ ժամանակ, թե պատերազմի ժամանակ, հանցագործություն է՝ համաձայն միջազգային իրավունքի»*: Այս պայմանագիրը վավերացվել է այնքան շատ երկրների կողմից, որ այժմ այն արդեն համարվում է *համընդհանուր օրենք/jus cogens՝* ընդունված ժամանակակից միջազգային իրավունքի մաս, որը պարտադիր է բոլոր պետությունների համար (անկախ նրանից՝ նրանք վավերացրել են կոնվենցիան, թե ոչ) եւ պահանջում է նրանցից դատապարտել ցեղասպանության գործողությունները: Ինչպես Միջազգային դատարանը (ՄԴ) Ցեղասպանության կոնվենցիայի վերապահումների իր որոշման մեջ բացատրեց, կոնվենցիայի սկզբնավորումը ցույց է տալիս, որ ՄԱԿ-ը նպատակ ուներ դատապարտելու եւ պատժելու ցեղասպանությունը՝ որպես *«հանցագործություն՝ համաձայն միջազգային իրավունքի...»*, որը ներառում է ամբողջ մարդկային խմբերին գոյություն ունենալու իրավունքից զրկելը, մի զրկում, որը ցնցում է մարդկության խիղճը եւ ավարտվում մարդկության մեծ կորուստներով, եւ որը հակառակ է բարոյական օրենքներին ու ՄԱԿ-ի ոգուն եւ նպատակներին»¹⁵:

13. Կոնվենցիայի Հոդված II ասում է, որ.

«ցեղասպանություն նշանակում է հետեւյալ գործողություններից յուրաքանչյուրը, որը կատարվել է ոչնչացնելու նպատակով՝ ամբողջովին կամ մասամբ, ազգային, էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական խումբ՝ կատարված որպես այդպիսին՝

ա) խմբի անդամների սպանություն;

բ) խմբի անդամներին լուրջ մարմնական վնասվածքների պատճառում,

գ) խմբին կյանքի այնպիսի պայմանների դիտավորյալ պարտադրում, որոնք հաշվարկված են հասցնելու նրան ֆիզիկական ոչնչացման՝ ամբողջովին կամ մասամբ,

դ) այդ խմբի ներսում ծնունդների կանխմանն ուղղված միջոցառումներ;

ե) խմբի երեխաների ստիպողական տեղափոխում մեկ այլ խումբ»:

14. Ցեղասպանության իրավական հասկացությունը լիովին չի ընկալվում այն պատմաբանների եւ ԱԳ-ՀՀՆ պաշտոնյաների կողմից, ովքեր հրաժարվել են կիրառել այն հայկական ջարդերի նկատմամբ: Այս հանցագործությունը, ինչպես եւ մնացած բոլոր լուրջ

¹⁵ Վերապահումներ Ցեղասպանության գործով կոնվենցիայի վերաբերյալ (1951թ.) ՄԴ- գեկ. 15, էջ 23:

հանցագործությունները, ունի փաստացի տարր (*actus rea*) եւ մտավոր տարր (*mens rea*): Փաստացին ներառում է որեւէ խմբի անդամներին վնաս հասցնելը՝ ֆիզիկական կամ մտավոր, որը նշանակետ է դարձել ազգային, էթնիկ կամ կրոնական խտրականության պատճառների հիման վրա: Խիստ կարեւոր է, որ այն ներառում է *«խմբին կյանքի այնպիսի պայմանների դիտավորյալ պարտադրում, որոնք հաշվարկված են հասցնելու այն ֆիզիկական ոչնչացման՝ ամբողջովին կամ մասամբ»*, եւ հենց այդ Հոդված II-ը (գ) կազմելիս շատ հնարավոր է, որ մտածել են հայերի ճակատագրի մասին: Օսմանյան կառավարությունը հրամայել էր նրանց տեղահան անել այնպիսի պայմաններում, որ, անշուշտ, նրանք մատնվելու էին հիվանդությունների, սովի եւ «Հատուկ կազմակերպության» (*Teshkilat-I Mahsusa*) ինքնակամ զինյալների եւ ասպատակող քրդերի մահացու հարձակումներին: Ինչպես ասվում է ցեղասպանության վերաբերյալ առաջատար դասագրքում.

«1915թ. թուրք կառավարողների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ օրինակ է հանդիսանում կյանքի պայմաններ պարտադրելու դրույթը քննարկելիս: Այս հանցագործությունները հաճախ են նկարագրվել որպես «տեղահանումներ»: Սակայն դրանք շատ ավելին են, քան պարզապես արտաքսումը կամ տեղափոխումը, քանի որ տեղահանումն ինքնին ներառում է հիմնարար մարդկային անհրաժեշտություններից զրկելը, ինչի արդյունքում շատերը մահացան հիվանդություններից, թերսնումից եւ ուժասպառությունից»¹⁶:

Խմբի անդամների մասնակի ոչնչացում

15. Պարտադիր չէ, որ նպատակը լինի ողջ խմբի ոչնչացումը. բավարար կլինի դրա աշխարհագրականորեն առանձնացող մի մասը, նույնիսկ մի փոքր մասը: (Այսպիսով՝ ՄԴ-ն որոշել է, որ Բոսնիայում, ընդհանուր առմամբ, ցեղասպանություն չի կատարվել, այլ միայն Սրբբենիցայում՝ սպանելով 7.000 տղամարդ ու տղա եւ տեղահանելով 25.000 կին ու երեխա, ովքեր բնակվում էին այդ տարածքում¹⁷): Նախկին Հարավսլավիայի հարցերով միջազգային տրիբունալը (ՀՀՄՏ) ուսումնասիրեց պահանջը, թե պետք է լինի որեւէ խումբ «ամբողջովին կամ մասնակիորեն» ոչնչացնելու մտադրություն *Կրշտիչի* դեպքում, եւ եկավ այն եզրակացության, որ մտադրությունը ոչնչացնելու մի որեւէ խումբ որեւէ սահմանափակ աշխարհագրական տարածքում, ինչպես օրինակ մի երկրի առանձին շրջանում կամ

¹⁶ William A Schabas, *Genocide in International Law* (2nd edition, Cambridge 2009), էջ 192-3:

¹⁷ Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման եւ պատժի մասին կոնվենցիայի կիրառում (Բոսնիան եւ Հերցեգովինան ընդդեմ Սերբիայի եւ Մոնտենեգրոյի) Գ-ործ 91, ՄԴ դատավճիռ 26 փետրվարի 2007թ.:

քաղաքում, կարող է բնութագրվել որպես ցեղասպանություն¹⁸: Ինչպես նշում է Շաբասը (Ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքում)։

«...որեւէ մայրցամաքում, կամ երկրում, կամ վարչական միավորման մեջ կամ նույնիսկ քաղաքում որեւէ խմբի բոլոր անդամներին ոչնչացնելը կարող է բավարարել 3-րդ հոդվածի «մասնակիորեն» պահանջը: Թուրքական կառավարությունը թիրախ էր ընտրել հայերին իր իսկ սահմանների ներսում, այլ ոչ թե Սփյուռքում»¹⁹:

16. Պահանջն այն է, որ «մասը» պետք է լինի առանձին սահմանվող մաս կամ էլ ամբողջի զգալի մաս (ՀՀՄՏ *Բոսնիան ընդդեմ Սերբիայի* գործում իր որոշման մեջ համարել է, որ «զգալի» մասը պետք է հանդիսանա թիրախ): Կասկած չկա, որ բոլոր հայերը արեւելյան գավառներում, ներառյալ Անատոլիայում (մոտ 1.5 միլիոն) հանդիսանում էին տեղահանումների թիրախ, եւ մոտ 800.000 մարդ սպանվել է, (հաշվարկները 600.000-ից հասնում են մինչեւ 1.2 միլիոն մահացածների): Ամեն դեպքում, որ հաշվարկն էլ որ ընտրվի, սա կազմում է հայերի մի զգալի մաս (ընդհանուր առմամբ, 2 միլիոն), եւ, անշուշտ, եւս հարյուրհազարավոր մարդիկ ֆիզիկապես եւ/կամ հոգեբանորեն վիրավորվել էին: Բավականին ապացույց կա, որ հենց հայերն են հանդիսացել թիրախ, այսինքն՝ որպես ազգային խումբ, այլ ոչ թե զուտ այն բանի համար, որ նրանք քրիստոնյա էին²⁰:

17. Ռուանդայի հարցերով միջազգային տրիբունալի (Ռ-ՀՄՏ) *Ակայեսուի* գործում Վերահսկիչ պալատը (ՎՊ) որոշեց, որ «խմբին կյանքի այնպիսի պայմանների դիտավորյալ պարտադրում, որոնք հաշվարկված են հասցնելու նրան ֆիզիկական ոչնչացման՝ ամբողջովին կամ մասամբ» դրույթը ներառում է մարդկանց մի խմբի «համակարգված արտաքսում տներին»²¹, ինչպես օրինակ՝ այնպիսի տեղահանման մասին հրամանները, որոնց ենթարկվեցին հայերը 1915թ.: *Կայիշենա եւ Ռուզինդանա* գործի դեպքում գտան, որ այն նաեւ ներառում է «կյանքի համար անհրաժեշտ միջոցներից, ինչպես օրինակ՝ սննդից կամ բժշկական ծառայությունից, մտադրված զրկելը»²² (կրկին, սա 1915թ. տեղահանմանը բնորոշ գիծ էր, եւ ընդունվել է թուրք պատմաբանների կողմից, տե՛ս ստորել՝ կետ 62): Նախկին Հարավսլավիայի հարցերով միջազգային տրիբունալը վճռեց, որ սահմանումը նաեւ ընդգրկում է այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որոնք հանգեցնում են դանդաղ

¹⁸ Մեղադրողն ընդդեմ Կրիշտիչի, Գործ No. IT-98-33-T, Գատավճիռ, ՀՀՄՏ ՎՊ, 2 օգոստոսի 2001թ., կետ 589:

¹⁹ Schabas, վերետում հղում 17, էջ 285:

²⁰ Օրինակ, երբ մի գավառապետ սկսում էր սպանել բոլոր քրիստոնյաներին, ում կարողանում էր բռնել, Ներքին գործերի նախարարությունից նրան տեղեկացրին, որ ուշադրությունը սահմանափակի հայերով. տե՛ս Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide* (Oxford, 2005) էջ 95-96:

²¹ *Մեղադրողն ընդդեմ Ակայեսուի*, Գործ No. ICTR-96-T, Գատավճիռ, Ռ-ՀՄՏ ՎՊ, 2 սեպտեմբերի 1998թ., կետեր 505-6:

²² *Մեղադրողն ընդդեմ Կայիշենայի եւ Ռուզինդանայի*, Գործ No. ICTR-95-1--T, Գատավճիռ, Ռ-ՀՄՏ ՎՊ, 2 մայիսի 1999, կետ 115:

մահվան, ինչպես օրինակ՝ նորմալ բնակարանային պայմանների, հագուստի, հիգիենայի բացակայությունը կամ չափազանց շատ աշխատանքը կամ ֆիզիկական հյուծվածությունը²³, 1915թ. «մահվան երթերին» բնորոշ եւս մեկ գիծ:

18. Կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածը ընդլայնում է ցեղասպանության սահմանումը մինչև դավադրություն (պայմանավորվածություն մասնակցելու ցեղասպանության գործողությանը), *ցեղասպանություն գործելու հրահրում* (օրինակ՝ Ռուսանդայում ռադիոհաղորդումների միջոցով կատարված հանցագործությունը. «Գերեզմանն ընդամենը կիսով չափ է լի, ո՞վ կօգնի մեզ այն լրիվ լցնել») եւ *«հանցակցություն»* ցեղասպանությանը՝ մի հասկացություն, որը ներառում է ոչ միայն օգնելն ու դրդելը, այլեւ «փաստից հետո հանցակից լինելը», այսինքն՝ օգնությունը այն կոծկել կամ օգուտներից շահի ստացումը: ՄԳ-ն գտավ, որ Սերբիան խախտել էր Կոնվենցիայի համաձայն իր ստանձնած պարտավորությունները, երբ չէր կարողացել կանխել Սրբերենիցայի ջարդերը եւ երբ չէր կարողացել դատական պատասխանատվության ենթարկել ցեղասպանության համար պատասխանատուներին²⁴:

19. Ցեղասպանության դեպքում անձեռնմխելիություն գոյություն չունի. այն ընդգրկում է *«սահմանադրորեն պատասխանատու իշխանավորներին, պետական պաշտոնյաներին կամ առանձին անհատներին»* (Հոդված 3): Սա կարետոր հոդված է, որովհետեւ թուրքամետ պատմաբանները եւ ԱԳ-ՀՀՆ-ն կարծես թե հակված են մտածել, որ ցեղասպանություն կարելի է կատարել միայն որպես պետական քաղաքականություն, եւ պահանջում են «անհերքելի» փաստաթղթային ապացույցներ կառավարության որոշումների մասին»: Սա հանցագործության անհրաժեշտ բաղադրիչ չէ:

Ցեղասպանության նպատակադրում

20. Ցեղասպանության կոնվենցիան վերապահում է անում, որ ցեղասպանության հանցագործությունը պահանջում է ամբողջովին կամ մասնակիորեն որեւէ ազգային, էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական խմբի ոչնչացման մտադրություն: *Ակայեսուի* դեպքում Ռ-ՀՄՏ դատաքննչական պալատը պնդեց, որ ցեղասպանության իրագործումը պահանջում է «հատուկ մտադրության» ապացույց՝ նկատի ունենալով, որ ոճրագործն ակնհայտորեն ձգտում էր իրագործել հանցագործություն որակվող գործողությունը: Վերահսկիչ պալատը նկատեց, որ խոստովանության դեպքում դժվար է ապացուցել այս մտադրությունը, եւ հետեւաբար եզրակացրեց, որ անհրաժեշտ մտադրության մասին կարելի է հետեւություն

²³ *Մեղադրողն ընդդեմ Բրդանինի*, Գործ No. IT-99-36--T, Գատավճիռ, Ռ-ՀՄՏ ՎՊ, 1 սեպտեմբերի 2004թ., կետ 691:

²⁴ Բոսնիան ընդդեմ Սերբիայի, հղում 12 վերետում:

անել մի շարք այլ գործոններից ելնելով²⁵: Օրինակ՝ մտադրության մասին կարելի է հետետություն անել բառերից կամ արարքներից, կամ էլ կանխամտածված գործողության եղանակից²⁶: Մտադրության մասին հետետություն կարելի է անել նաև այն ընդհանուր համատեքստից ելնելով, որտեղ այլ հանցավոր արարքներ են պարբերաբար կատարվել նույն խմբի դեմ՝ անկախ նրանից՝ նման գործողությունները կատարվել են նույն ոճրագործի, թե ուրիշների կողմից: Այլ գործոններ, ինչպես օրինակ՝ կատարված վայրագությունների մասշտաբը, դրանց համընդհանուր բնույթը, որեւէ տարածքում կամ երկրում դրանց իրականացվելը, կամ դիտավորյալ եւ պարբերաբար այնպիսի զոհերին ընտրելու փաստը, ովքեր պատկանում են ինչ-որ կոնկրետ խմբի՝ բացառելով այլ խմբերի անդամներին, նույնպես կարող են հնարավորություն տալ հետետություն անելու ցեղասպանության նպատակադրության մասին²⁷:

21. *Ակայեսուի* դեպքում Ռ-ՀՄՏ Վերահսկիչ պալատը հետետություն արեց, որ մեղադրյալն ուներ պահանջող մտադրությունը՝ ելնելով նրա ունեցած ելույթներից եւ Թութսիների դեմ դիտավորյալ ու պարբերաբար գործած վայրագություններից²⁸: Նմանապես, *Մուգենայի* դեպքում Ռ-ՀՄՏ Վերահսկիչ պալատի արած հետետությունը, որ կար պահանջվող մտադրություն ոչնչացնելու Թութսիներին, բխում էր նրանց դեմ գործած բազմաթիվ վայրագություններից, մեծածավալ հարձակումներից ընդդեմ թութսի ցեղի քաղաքացիների եւ թութսի խմբի անդամների դեմ գործած այլ համատարած ու պարբերական հանցագործ արարքներից²⁹: Այս տարրերն առկա էին հայկական տեղահանումների ժամանակ: Ռ-ՀՄՏ եւ ՀՀՄՏ նախադեպային իրավունքը, դատելով գաղտնագերծված փաստաթղթերից, կարծես թե չի ներկայացվել ԱԳ-ՀՀՆ-ի ուշադրությանը:
22. Մտավոր տարրը (*mens rea*) հաճախ դժվար է ապացուցել պետական պաշտոնյաների պարագայում (ովքեր ոչնչացնում են մեղադրական գրառումները) եւ առանձին անհատների պարագայում, երբ պետք է ապացուցել, որ նրանք ունեցել են «խտրականություն դնելու մտադրություն», այսինքն՝ գործել են գիտակցված մտադրությամբ մասնակցելու մի ծրագրի, որը նպատակ ունի ոչնչացնելու խմբին որպես այդպիսին՝ ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն: Նման զարհուրելի մտադրության շատ հազվադեպ կարելի է հանդիպել որեւէ փաստաթղթում. դրա մասին եզրահանգում պետք է անել հանգամանքներից բխող ապացույցներից: Դժվար չէ ապացուցել զանգվածային սպանությունը՝ հաճախ լուսանկարների ապացույցներով կամ զանգվածային գերեզմանները բացելով: Ոչնչացնելու նպատակով խտրականություն դնելու

²⁵ Մեղադրողն ընդդեմ Ակայեսուի, կետ 523:

²⁶ Մեղադրողն ընդդեմ Կայիշեմայի եւ Ռուզինդանայի, կետ 93:

²⁷ Մեղադրողն ընդդեմ Ակայեսուի, կետ 523:

²⁸ Մեղադրողն ընդդեմ Ակայեսուի, կետ 730:

²⁹ *Stu Antonio Cassese, International Criminal Law (Oxford, 2008), էջ 143:*

մտադրության մասին պետք է հետետություն անել մի շարք ապացույցներից, որ քացահայտում է խմբին ուղղված կանխամտածված չար դիտավորություն. սովորաբար կարող է լինել դրա հետապնդումների մասին որոշակի պատմություն, բացի այդ, հետապնդողներն իրենք խանդավառված կլինեն ազգայնական գաղափարներով, ինչը ստիպում է պարծենալ իրենց սեփական ռասայի գերակայությամբ եւ ստորացնում է գոհ հանդիսացող խմբին (օրինակ՝ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության «Թուրքացման» ծրագիրը, որի նպատակն էր վերացնել հակառակորդ էթնիկ միավորներին, հատկապես՝ հայ եւ քուրդ): Յեղասպանության այլ ցուցիչ կարող են լինել հարձակումները, որոնք ուղղված են գոհ դարձած խմբի մտավորականության կամ մշակութային առաջատարների դեմ (ինչպես օրինակ՝ մի քանի հարյուր հայ մտավորականների, իրավաբանների, գրողների եւ մշակույթի գործիչների ձերբակալումները, տեղահանումները եւ հետագա սպանությունները Կոստանդնուպոլսում 1915թ. ապրիլի 24-ին եւ դրանից անմիջապես հետո)³⁰ եւ հարձակումները խմբերի կրոնական ու մշակութային խորհրդանիշների վրա (այստեղ նշենք հայկական եկեղեցիների ավերումը):

23. Քաղաքական հուշագրից պարզ է դառնում, որ ԱԳՀՀՆ-ն եւ դրա մեջբերած թուրքամետ պատմաբանները կարծում են, թե ցեղասպանության հանցագործության համար անհրաժեշտ է կառավարության քաղաքականություն կամ որեւէ պետության կոլեկտիվ գործունեությունը: Մակայն ՀՀՄՏ բողոքարկման պալատը *Յեղիշիյի* դեպքում որոշեց, որ «որեւէ ծրագրի կամ քաղաքականության գոյությունը հանցագործության իրավական բաղկացուցիչ չի հանդիսանում»³¹: Քանի դեռ «խմբին կյանքի այնպիսի պայմանների դիտավորյալ պարտադրումը, որոնք հաշվարկված են հասցնելու նրան ֆիզիկական ոչնչացման՝ ամբողջովին կամ մասամբ» ենթադրում է որոշակի հրաման, ինչը հավասարվում է «պարտադրման», Ներքին գործերի նախարարի հրամանը հայերի տեղահանման վերաբերյալ դրա վառ օրինակ է: Հաջորդը կարող է լինել կոլեկտիվ կամ կազմակերպված գործողությունը, երբ, ենթադրենք, մյուսներն ունեն ընդհանուր ծրագիր, օրինակ՝ տեղահանվողներին կողոպտել, բռնաբարել կամ սպանել: Ինչեւէ, պարտադիր չէ, որ սա լինի կառավարության քաղաքականություն. սա կարող է կատարվել իշխանությունների լուռ համաձայնությամբ³²: Կասկած չկա, որ 1915թ. օսմանյան կառավարությունը կամովին լուռ համաձայնություն տվեց եւ նույնիսկ շարունակեց տեղահանումները՝ գիտակցելով, որ տեղահանվողների մեծ մասը մահանալու է:

³⁰ Stu Peter Balakian, *The Burning Tigris* (Heunemann 2003), էջ 212-216:

³¹ /Մեղադրողն ընդդեմ Յեղիշիյի, Դեպք No. IT-95-10-A, Դատավճիռ, ՀՀՄՏ ԲՊ, 5 հուլիսի, 2001թ., կետ 48:

³² Stu Cassese, հղում 29 վերետում, նույն տեղում 90:

24. Չի վիճարկվում, որ օսմանյան կառավարությունը պատասխանատու է «էթնիկ գտումների» հարցում, երբ հրամայեց հայերին տանել Սիրիա՝ չնայած սա հավասարազոր չէ ցեղասպանության, քանի դեռ չեն պարտադրվել պայմաններ, որոնք հաշվարկված են խումբը ոչնչացնելու համար (դա անշուշտ կարող էր հավասարեցվել մարդկության դեմ հանցագործության, տե՛ս ստորեւ՝ կետ 28:) *Բոսնիան ընդդեմ Սերբիայի* իր որոշման մեջ³³ ՄԴ-ն նախազգուշացնում է, որ էթնիկ գտումը որոշ հանգամանքներում կարող է հավասարեցվել ցեղասպանության, սակայն դա անհրաժեշտաբար կամ միշտ չէ, որ իրականացվում է ոչնչացնելու մտադրությամբ: Դա ցեղասպանություն կհամարվի, թե ոչ, կախված է նրանից՝ արդյո՞ք նրանք, ովքեր տալիս են տեղահանման հրաման, եւ նրանք, ովքեր իրականացնում են հրամանները, գիտակցում են, որ տեղահանումների իրականացման ձեւն ու հանգամանքներն անխուսափելիորեն ներառելու են խմբի լրիվ կամ մասնակի ոչնչացում: Նույնիսկ եթե տեղահանման մասին հրամաններին ուղեկցում էին ցուցումներ, որ տեղահանվողների մասին պետք է հոգ տանել, իսկ նրանց տներն անհրաժեշտ է փակել, որպեսզի սպասեն նրանց վերադարձին, հայկական տեղահանումների պայմաններում, անիրատեսական կլիներ ենթադրել, թե նախարարական, վարչական կամ տեղական մակարդակներում կանգնած մասնակիցները չէին կանխատեսում իրենց վարած քաղաքականության մահացու հետեւանքները:
25. Ամեն դեպքում, տեղահանումների ողջ ընթացքում նրանք քաջատեղյակ էին, որ դրանք վերածվել էին մահվան երթերի: Հայերը մահանում էին հարյուր հազարներով, իսկ այն մարդիկ, ովքեր դրել էին նրանց այդ պայմանների մեջ, ոչինչ չէին անում նրանց փրկելու կամ այդ պայմաններին վերջ տալու համար, օրինակ՝ տեղահանվողներին պաշտպանելով կամ պատժելով նրանց, ովքեր հարձակում էին գործում նրանց վրա: Գոյություն ունեն բավարար ապացույցներ, որ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության առաջնորդները տեղյակ էին այս ջարդերից: ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն ասում է, որ ինքը բազմիցս բողոքել է Ներքին գործերի նախարար Թալեթ փաշային նրա կառավարության «բնաջնջող» քաղաքականության մասին եւ մեջբերում է Թալեթի խոսքերը. *«Մենք արդեն ազատվել ենք հայերի երեք քառորդից. ոչ մի հայ արդեն չի մնացել Բիթլիսում, Վանում եւ Էրզրումում: Ատելությունը հայերի ու թուրքերի միջեւ այժմ այնքան ուժեղ է, որ ստիպված ենք նրանց վերջը տալ: Եթե մենք դա չանենք, նրանք կծրագրեն իրենց վրեժը»*³⁴: Պատերազմի ժամանակ կատարված հանցագործությունների ժամանակակից դատավարությունների ընթացքում դեսպանի վկայության վրա կհենվեին որպես ապացույց այն բանի, որ Թալեթը ընդունում էր, որ տեղյակ է (*mens rea*), ինչը

³³ Հղում 17 վերետում, նույն տեղում 90:

³⁴ Steu Balakian (հղում 31՝ վերետում) էջ 274 եւ Morgenthau, Henry: *Ambassador Morgenthau's Story* (New York, Doubleday 1918) էջ 333-338, 342:

բավարար է այժմ ցեղասպանության հանցագործության համար՝ համաձայն պատասխանատվության կիրառման սկզբունքի:

Պետության պատասխանատվություն

26. Այստեղ հարցն այն չէ, թե արդյո՞ք որեւէ կոնկրետ երիտօրոք առաջնորդ կամ պաշտոնյա անկասկած մեղավոր էր այս հանցանքի մեջ: ՆՄԿ-ին անընդհատ հարցրել են՝ արդյո՞ք օսմանյան պետությունը գործել է ցեղասպանություն, եւ դրա պատասխանը, թե «սպացույցները անհերքելի չեն», կարծես ենթադրում է, թե ինչ-որ անհատ է դատվում, իսկ պետությունը՝ որպես այդպիսին, չի կարող գործել հանցանքը: Այսպիսին էր Սերբիայի փաստարկը ՄԳ-ի առջեւ *Բոսնիան ընդդեմ Սերբիայի* գործում, եւ դատարանը մերժեց այն՝ պնդելով, որ բոլոր պետությունները՝ համաձայն Կոնվենցիայի 1-ին հոդվածի, պարտավորված են կանխել ցեղասպանությունը, իսկ այդ պարտականությունը ենթադրում է, որ պետություններին, ինչպես նաեւ անհատներին արգելվում է գործել այդ հանցագործությունը³⁵: Պետությունը պատասխանատվություն է կրում, եթե «արդյունավետորեն վերահսկում է» նրանց, ովքեր իրականացրել են ցեղասպանության գործողություններ³⁶, չնայած ավելի փոքր՝ «ընդհանուր առմամբ է վերահսկում» չափորոշիչն է նախապատվություն ստացել պատերազմի ժամանակ գործած հանցագործությունների գծով դատարաններում³⁷: Օսմանյան կառավարությունը, անշուշտ, 1915թ., «ընդհանուր առմամբ, վերահսկում էր» Անատոլիան եւ այդ վայրագություններն այնտեղ իրագործողներին: Այդ վերահսկողությունը բավականին արդյունավետ էր այն շրջանների մեծ մասում (եթե ոչ բոլորում), որտեղ տեղի էին ունենում սպանությունները, որպեսզի ուղղորդեր մյուս ուղղությամբ եկող թուրք փախստականների հոսքերը Բալկաններից դեպի Անատոլիա, իսկ այդ ներգաղթողների մի մասը պետք է զբաղեցներ այն տները, որոնք հայերը ստիպողաբար ազատել էին:
27. Համաձայն պետության պատասխանատվության մասին օրենքների՝ ցեղասպանության համար պետության պատասխանատվությունը կարող է քննարկվել՝

³⁵ Նույն տեղում, պարբերություն 142-179:

³⁶ Նույն տեղում, պարբերություն 399-407:

³⁷ Մեղադրողն ընդդեմ Տադիչի, Գ-ործ No. IT-94-1-A, Բողոքարկման դատավճիռ, ՀՀՍՏ ԲՊ, 15 հուլիսի 1999, կետ 131. «Որեւէ ռազմական կամ ռազմականացված խմբի գործողությունները պետությանը վերագրելու համար անհրաժեշտ է ապացուցել, որ պետությունն իր ձեռքում է պահում այդ խմբի նկատմամբ ընդհանուր վերահսկողությունը ոչ միայն այդ խմբին հանդերձելու կամ ֆինանսավորելու առումով, այլ նաեւ դրա ռազմական գործունեությունը հիմնականում ծրագրելու առումով: Միայն այդ դեպքում կարելի է պետությանը միջազգայնորեն պատասխանատվության ենթարկել այդ խմբի անընդունելի վարքագծի համար: Ինչեւիցե, պարտադիր չէ, որ, բացի դրանից, պետությունը նաեւ ցուցումներ տա խմբի ղեկավարին կամ անդամներին գործելու միջազգային իրավունքին հակասող որոշակի գործողություններ»:

- i. եթե հրամաններն արձակվել եւ կիրառվել են պետական *de jure* մարմինների կողմից, այսինքն՝ նախարարների, պետական պաշտոնյաների, ոստիկանության եւ կանոնավոր բանակի սպաների կողմից,
- ii. եթե մարդասպանությունները կատարվել են պետական *de facto* մարմինների կողմից, մասնավորապես՝ պետական գործակալությունների հետ կապված ոչ կանոնավոր մարմինների (ինչպես օրինակ՝ «Հատուկ կազմակերպության»), մահվան գումարտակների եւ զինյալների կողմից կամ
- iii. որոշակի հանգամանքներում պետական մարմինների հրամանների ներքո գործող անձանց կամ մարմինների կողմից:

Այս չափանիշները կիրառելով՝ իր առջեւ եղած ապացույցների հիման վրա (որը շատերի պնդմամբ բավարար չէր) ՄԴ-ն եզրակացրեց, որ չնայած Սրբերենիցայում ցեղասպանություն էր իրականացվել Սերբիայի Հանրապետության/ Republika Serpska բանակի կողմից, ո՛չ այդ կառավարությունը, ո՛չ էլ դրա բանակը չէին գտնվում Սերբիայի բավարար վերահսկողության ներքո, ուստի դրա միջազգային պատասխանատվության հարցը չէր քննարկում: Ինչպես մենք կտեսնենք, կասկած չկա, որ տեղահանության մասին հրամանները, որոնք, ինչպես հայտնի է, պարտադրեցին հայ ժողովրդի զգալի մասի բնաջնջում ապահովող պայմաններ, տրված էին պետության այնպիսի *de jure* մարմինների կողմից, ինչպիսիք են նախարարները եւ կառավարության պաշտոնյաները, եւ որ ջարդերի մեջ ներքաշված էին Օսմանյան կայսրության թե՛ *de jure* եւ թե՛ *de facto* գործակալներ: Ավելին՝ այդ պետությունը քաջատեղյակ էր պատմական թշնամանքից, որը կարող էր պոռթկալ հայկական փոքրամասնությունների զանգվածային սպանություններով (այսինքն՝ 1894-96 եւ 1909թթ.) եւ դիտավորյալ բոլորքել էր այդ թշնամանքն իր թուրքացման ծրագրով. տեղահանությունների մասին հրամաններ արձակած պաշտոնյաները պիտի որ իմացած լինեին հավանական հետեւանքների մասին, բայց եւ այնպես ոչ մի քայլ չձեռնարկեցին դրանցից խուսափելու կամ տեղում պահակազոր ապահովելու համար: Նման պայմաններում, երբ մարդասպանությունները կատարվում են հանցագործ խմբերի կողմից եւ իշխանությունների գիտությամբ ու թողտվությամբ, ովքեր կարող էին, սակայն չէին գործում դրանք կանխելու համար, «իրականացման պատասխանատվության» սկզբունքները հենց իշխանություններին են պատասխանատու դարձնում հանցագործ խմբերի գործած այն սպանությունների համար, որ նրանք կանխատեսում են, սակայն չեն կանխում կամ հետագայում պատժում³⁸:

³⁸ ԱՄՆ ընդդեմ Յամաչիտայի (1946) 927 ԱՄՆ 1:

Մարդկության դեմ գործած հանցագործություններ

28. Նախքան շարունակելը եւ քննարկելը՝ արդյոք հայկական տեղահանումների ու ջարդերի անհերքելի փաստերը կարող են իսկապես որակվել ցեղասպանություն, անհրաժեշտ է հասկանալ, որ ցանկացած դեպքում դրանք հանդիսանում են մարդկության դեմ հանցագործություն: Այս անվանումը դաշնակիցների կողմից 1915թ. կիրառվում էր ավելի շատ որպես հռետորական, քան իրավական որակավորում, քանի որ այն ժամանակ միջազգային իրավունքը դեռ չէր մշակել քրեական իրավասության շրջանակ: Այսօր հանցագործության այս տեսակը իրավասու ձեռով սահմանված է Միջազգային քրեական դատարանի օրենսդրական ակտի 7-րդ հոդվածում. այն ընդգրկում է բնակչության տեղահանում կամ բռնի տեղափոխում (այսինքն՝ «բռնի տեղափոխում արտաքսման կամ այլ հարկադիր գործողությունների միջոցով այն տարածքից, որտեղ նրանք օրինական հիմունքներով գտնվում են) եւ հետապնդում («հիմնարար իրավունքներից դիտավորյալ եւ խստորեն զրկում խմբի ինքնության հիման վրա», երբ նման խմբի կամ խմբավորման ինքնությունը որոշվում է «ռասայական, ազգային, էթնիկ, մշակութային (կամ կրոնական) հիմունքներով...»): Տեղահանումը կամ հետապնդումը հավասարեցվում է մարդկության դեմ կատարված_հանցագործության, երբ ոճրագործը տեղյակ է, որ դա մասն է «մի լայնատարած կամ համակարգված հարձակման՝ ուղղված ցանկացած քաղաքացիական բնակչության դեմ»: Կասկածից վեր է, որ Թուրքիայի արեւմտյան գավառների հայ բնակչության տեղահանումները՝ կյանքի համար սպառնալիք ներկայացնող պայմաններում հավասարազոր էին այն բանին, ինչը մեր ժամանակներում, անշուշտ, կորակվեր որպես մարդկության դեմ գործած հանցագործություն: Ուստի մի՞թե անհրաժեշտ է, որ դա համապատասխանի նաեւ ցեղասպանության որակավորմանը: Երկու միջազգային հանցագործություններն ունեն շատ համընկնող գծեր. բոլոր ցեղասպանությունները մարդկության դեմ գործված հանցագործություններ են, սակայն մարդկության դեմ գործած ոչ բոլոր հանցագործություններն են ցեղասպանություններ. տարբերակումը պետք է դրվի այն հարցի վրա, թե արդյո՞ք ոճրագործն ունի պահանջվող ռասիստական կամ խտրականություն դնող մտադրություն՝ ոչնչացնել խումբը լրիվ կամ մասամբ: Հենց այս տարրն է, որ դարձնում է ցեղասպանությունն այդքան զարհուրելի եւ միջազգային իրավունքի մեջ նախատեսում է այնպիսի պարտավորություններ եւ պատժամիջոցներ, որոնք ավելի խիստ են, քան մարդկության դեմ գործած հանցագործությունների համար նախատեսվածները: Այս առումով՝ սույն տեսակետով քննարկվող հիմնահարցը պահպանում է իր կարեւորությունը, որը զուտ խորհրդանշական չէ:

ԿԱՐՈՂ ԵՆ ԱՐԳՅՈՒՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ ՈՐԱԿՎԵԼ ՈՐՊԵՍ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հետադարձության հիմնահարցը

29. Ես չեմ համարում, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան հետադարձ ուժ ունի, եւ ես չեմ ընդունում այն իրավագետների տեսակետը, ովքեր հավատացած են, թե Կոնվենցիան բացատրում էր մինչ այդ գոյություն ունեցող միջազգային իրավունքը, եւ պնդում են, թե այն կարելի է կիրառել հետադարձ ուժով³⁹: *Պայմանագրային իրավունքի մասին Վիեննայի կոնվենցիան*⁴⁰ սահմանում է մի կանխավարկած, որ պայմանագրերը չունեն հետադարձ ուժ, ինչը շատ ավելի խիստ է՝ կապված քրեական հանցագործության հետ, եւ ես ոչինչ չեմ գտնում հերքելու համար այս կանխավարկածը Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի տեքստում: Սակայն, անկեղծորեն ասած, «ցեղասպանություն» տերմինը կարող է կիրառվել Կոնվենցիայի ընդունումից առաջ կատարված ջարդերի նկատմամբ. այն մարդիկ, ովքեր դա նախագծում եւ քննարկում էին, անընդհատ խոսում էին այլ պատմական իրադարձությունների մասին որպես «ցեղասպանություն»՝ չնայած դրանք կատարվել էին դարեր առաջ (սպարտացիներից յուրաքանչյուրին մահապատժի ենթարկելը եւ Կարթագենի քաղաքացիներին բնաջնջելը ծառայում են որպես վաղ ժամանակների օրինակներ): Նախաբանի պնդումը, որն ընդունում է, թե «պատմության բոլոր ժամանակահատվածներում ցեղասպանությունը մեծ կորուստներ է հասցրել մարդկությանը», բավարար հիմք է, որպեսզի այդ անվանումը կիրառվի մինչ Կոնվենցիան տեղի ունեցած այն իրադարձությունների նկատմամբ, որոնք բավարարում են դրա չափանիշներին:

Ցեղասպանության նախաշեմին

30. Օսմանյան կայսրությունում կար մոտ երկու միլիոն հայ, ովքեր հիմնականում բնակվում էին Կայսրության արեւելյան գավառներում: Նրանց հանդուրժում էին, առանց ռազմական կամ քաղաքական իշխանությունը կիսելու հնարավորություն տալու, մինչեւ Կայսրությունը դարձավ «Եվրոպայի հիվանդը» 19-դ դարի վերջում՝ Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք (ով վարչապետ Գլադսթոունի կողմից դատապարտվել է որպես «մեծագույն մարդասպան»

³⁹ օրինակ՝ Alfred de Zayas, *Memoranda on the Genocide Against the Armenians and the Application of the 1948 Genocide Convention*:

⁴⁰ Պայմանագրային օրենքի Վիեննայի կոնվենցիայի 28-րդ հոդված:

1890-ականների հայերի ջարդերի ժամանակ իր խաղացած դերի համար): Նա որոշակի պատասխանատվություն է կրում պանիպամական կրքերը թեժացնելու համար (նա հայերին անվանում էր «մի ալլասերված համայնք»)՝⁴¹: Առաջին զանգվածային ջարդերը տեղի ունեցան 1894-96թթ. եւ կատարվեցին օսմանյան ուժերի կողմից տեղի քրդերի օգնությամբ: Տասնյակ հազարավոր հայեր (ոմանց հաշվարկներով՝ գոհերի թիվը վեցանիշ է) սպանվեցին այդ ժամանակահատվածում (1.200 հոգի կենդանի այրվեցին Ուրֆայի տաճարում): Նրանց քրիստոնեական եկեղեցիները կողոպտվեցին, իսկ շատերը կրոնափոխվեցին ու դարձվեցին մահմեդական (կամ որոշեցին կրոնափոխվել իրենց կյանքերը փրկելու համար): Այդ նույն ժամանակ բազմաթիվ հեղափոխական հայկական շարժումներ հայտ եկան, որոնցից ամենանշանակալին Դաշնակցական կուսակցությունն էր, որը առանձին պետության եւ դրան ուժով հասնելու կողմնակիցն էր: Ինչեւիցե, գոյություն ունեն միանգամայն բավարար սպացույցներ այն մասին, որ 1894-96թթ. բռնության դրդապատճառները ռասայական ու կրոնական ատելությունն էին, ինչը խրախուսվում էր օսմանյան կառավարության կողմից եւ սրվում էր զինված հայկական դիմադրության պատառիկներով: Անկասկած, այսպիսին էր Բրիտանիայի դեսպանի եւ այն ժամանակ նրա փոխհյուպատոսների տեսակետը, ովքեր որպես բողոք օսմանյան իշխանությունների դեմ՝ դուրս եկան Բրիտանիայի կառավարությունից՝ կասկած չունենալով նրանց մեղավորության մեջ⁴²: 1909թ. Ադանայում տեղի ունեցան 25.000 հայերի հետագա ջարդեր՝ հիմնականում կատարված բանակի զորաջոկատների կողմից. այս անգամ դա մեղադրվեց այդ ժամանակվա կառավարության կողմից, սակայն շատ քչերը պատժվեցին: Այս ջարդերն ընդգծեցին երկրում գոյություն ունեցող ռասայական ու կրոնական ատելության ողջ խորությունը եւ այն, որ յուրաքանչյուր կառավարություն պարտավոր է թույլ չտալ դրանց կրկին սանձազերծումը:

31. Մինչդեռ այդ նույն ժամանակ երիտթուրքերի շարժման ուժն աճում էր Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության միջոցով: Սկզբնական շրջանում քաղաքականապես առաջադեմ լինելով՝ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցությունն այնուամենայնիվ մշակեց այնպիսի ռասայական գերակայության տեսություններ, որոնք գործնականում կապված են ցեղասպանության հրահրման հետ: Օրինակ՝ այն ռասիստական գաղափարը, թե թուրանյան ազգությունը գերակայության խորհրդանիշ է, բացառում էր ոչ մահմեդականներին՝ հատկապես քրիստոնյաներին, փոքրամասնություն կազմող խմբերին, ինչպես օրինակ՝ հայերին հասարակայնորեն նվաստացնելը («պալարախտի մանրէներ»), ծայրահեղ ազգայնական եռանդը, որը պահանջում էր «ռազմիկ ազգին»

⁴¹ Stu Michael Oren, “The mass murder they still deny”, *The New York Review of Books*, հատոր 53 No 8, 10 մայիսի 2007թ.:

⁴² Մեջբերված Balakian, հղում 31 վերետում, էջ 55-61: Բրիտանացի Միսիոներները ջարդերի մեջ տեսել են հակաքրիստոնեական դրդապատճառներ, տես էջ 82 եւ 112:

կանխել «թուրքական ռասայի քայքայումը», «թուրքականացման» ծրագիրը լեզվի եւ մշակույթի ոլորտում, հայկական կազմակերպությունների արգելումը: 1913թ. հունվարի 23-ի պետական հեղաշրջումից հետո Երիտասարդ Թուրքերը կառավարությունում ստացան տեղեր, իսկ 1914թ. սկզբին նրանց առաջնորդներից երեքը ստանձնեցին քաղաքական վերահսկողությունը: Նրանք ստեղծեցին Թալեաթի Ներքին գործերի նախարարությանն առընթեր հատուկ կազմակերպություն, որն ուշադրությունը հրավիրում էր այն ազգային փոքրամասնությունների անդամների վրա, ում հավատարմությունը կասկածելի էր համարվում: Այս անգամ Բրիտանիայի դեսպանը նշում է «Թուրքիան թուրքերի համար» բռնի արշավի ի հայտ գալու մասին. «Նրանց (Երիտասարդ Թուրքերի) համար «օսման» կարծես նշանակում է «թուրք», եւ նրանց ներկայիս «օսմանացման» քաղաքականությունը նման է թուրքական համայնքում ոչ թուրք տարրերը փոշիացնելուն»⁴³: Ամենաազդեցիկ Երիտթուրք քաղաքական գործիչները՝ Թալեաթը, Քեմալը եւ Էնվեր փաշան, զբաղեցնում էին բարձր պաշտոններ եւ ձեւավորում էին քաղաքականությունը Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի միջոցով: Նրանց բարձրագույն ազգայնականությունը ներքաշեց Թուրքիային Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ Գերմանիայի կողմից: Կասկած անգամ չի կարող լինել «թուրքականացման» արշավի գոյության կամ այն ռասայական ատելության հարցում, որ այն բորբոքում էր հայերի դեմ: Կառավարական հրամանագրերը գրկում էին հայերին իրենց սեփականությունից (համարելով այն լքված) եւ հրահանգում էին բանկերին հայկական ակտիվներն ուղղել դեպի պետության կողմից հիմնված «լիկվիդացիոն հաշիվները»⁴⁴: Էնվեր փաշայի տված հրահանգներում, որոնք արվել էին հեռագրերի միջոցով, ասվում էր, որ մահմեդականների կողմից գրաված գյուղերը, գետերը, քաղաքները պետք է վերանվանվեն, եթե դրանք կրում էին քրիստոնեական կամ հայկական անուններ⁴⁵:

32. Գոյություն ունեն գգալի ապացույցներ, որ 1914թ. սկսած՝ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության Կոնգրեսը մշակել է «թուրքականացման» հռետորությունը, ինչը հարթեց ցեղասպանության ուղին: Թաներ Ալչամը, օրինակ, պնդում է, որ 1914թ. հունվարին Էնվերի՝ Պաշտպանության նախարար նշանակվելուց հետո մի շարք գաղտնի հանդիպումներ անցկացվեցին քննարկելու համար Անատոլիայի էթնիկ գտումը: Պատերազմի տենդն ավարտվեց նոյեմբերին՝ քրիստոնյաների դեմ «Ջիհադ» (Սրբազան

⁴³ Մեջբերումը՝ Ben Kiernan, *Blood and Soil – A World of Genocide and Etermination From Sparta to Dafur*, (Yale University Press, 2007), էջ 405:

⁴⁴ 1916թ. հունվարի 1-ին Առեւտրի նախարարը հրահանգ տվեց բանկերին տեղափոխել հայկական ակտիվները՝ հող, բանկային դեպոզիտներ եւ այլն, դեպի պետական հաշիվներ: Բռնագրավման մասին այս հրամանագրերը Օսմանյան կառավարության հրամաններն էին. տե՛ս *Վարուժան Դեյրմենջյանն ընդդեմ Դոչլե բանկի* ԱՄՆ նահանգային դատարան, Կալիֆոռնիա (դատավոր Մորրոու), 11 սեպտեմբերի, 2006: Այս հրամանագրերն անհամատեղելի են թուրքական այն պնդումների հետ, թե տեղահանումները զուտ ժամանակավոր էին:

⁴⁵ Steu Taner Akçam, “Demographic Policy and Ethnic Cleansing”, SOAS դասախոսություն, 4 մարտի 2008թ., էջ 10:

պատերազմ) հայտարարելով (չնայած կառավարության դաշնակիցների՝ գերմանացիների ու ավստրո-հունգարացիների վրա դա չէր տարածվում)⁴⁶: Թալեաթն ու Քեմալը սպառնում էին ճնշամիջոցներ կիրառել, եթե մուսուլմանները սպանվեին դաշնակիցների ռազմածովային ռմբակոծություններից: 1915թ. փետրվարին օսմանյան բանակի հայ զինվորները զինաթափվեցին եւ ուղարկվեցին աշխատանքային գումարտակներ⁴⁷: Ծրագրեր էին կազմվում վերաբնակեցնելու հայերից «մաքրված» տարածքները, եւ «հատուկ կազմակերպությանը» հրահանգավորվեց արագ ավարտել գործը, որը չպետք է հրապարակայնորեն կապվեր կառավարության հետ⁴⁸:

Տեղահանումները եւ ջարդերը

33. Ջարդերի մասին փաստերը կասկածի ենթակա չեն: Կարելի է (ինչպես որոշ պատմաբաններ պնդում են)՝ արդյո՞ք բնաջնջման մասին ծրագիրը համաձայնեցված էր 1915թ. հունվարի Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության գաղտնի համաժողովում, թե՞ ոչ. կառավարության տեղահանումների մասին հրամանների հետեւում գոյություն է ունեցել քաղաքական ծրագիր, որի սկիզբը տրվեց 1915թ. ապրիլին: Ապրիլի 24-ին՝ Գալիբոլիում դաշնակիցների ավիանման նախորդ գիշերը, մի քանի հարյուր հայ մտավորականներ Կոստանդնուպոլսում ձերբակալվեցին եւ արտաքսվեցին, իսկ մի մասը ենթարկվեց Լինչի դատաստանի: Մայիսին Թալեաթը հրաման արձակեց Անատոլիայից տեղահանումների մասին, իսկ սրան հաջորդեցին ամբողջ Արեւելյան Թուրքիայով մեկ հայերի խմբերի տեղահանումները: Մի քանի տեղական պաշտոնյաներ հրաժարվեցին կատարել հրամանները՝ նշան այն բանի, որ որոշ կառավարական գործիչներ գիտակցում էին դրանց մահացու հետեւանքները⁴⁹: Հայերի տներն ու սեփականությունը թալանվում էին կամ խլվում: Նրանց, ում հրամայված էր անցնել անապատով, կա՛մ ուժով նստեցվում էին գնացքներ, տալիս էին շատ քիչ ուտելիք, կա՛մ ընդհանրապես չէին տալիս, եւ տասնյակ հազարավոր մարդիկ պետք է մահանային սովից ու հիվանդություններից: Ոչ մի անվտանգություն չէր ապահովվում, մարդկանց շարասյուների վրա հարձակվում էին, դրանց անդամները թալանվում էին, բռնաբարվում, առեւանգվում կամ սպանվում էին քուրդ ելուզակների, զինյալ կազմավորումների եւ կուսակցական պաշտոնյաների կամ տեղական նահանգապետերի վերահսկողության տակ գտնվող ոստիկանության կողմից: Ոչ մի ապահով տեղ չկար, ուր նրանք կարող էին գնալ. ԱՄՆ մի վստահելի փաստահավաք

⁴⁶ Այս *ջիհադը*, որը, ըստ Մորգենթաուի, սկիզբ դրեց կրքերի, որոնք հանգեցրին ջարդերի, հայտարարվեց գլխավոր կրոնական հեղինակության, Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության նորանշանակ պաշտոնյայի կողմից. *Balakian (Supra)*, էջ 169:

⁴⁷ Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide* (Oxford 2005), էջ 70-71:

⁴⁸ Տե՛ս Taner Akçam, *A Shameful Act* (Constable 2007):

⁴⁹ Գոյություն ունեն վստահելի տեղեկություններ, որ ովքեր հրաժարվել էին ենթարկվել, պատժվեցին:

առաքելություն 1919թ. (The Harbord Report) եզրակացրել է, որ «կանայք, ծերերը եւ երեխաները մի քանի օր անց տեղահանվեցին դեպի, Թալեաթ փաշայի խոսքերով ասած, «գյուղատնտեսական գաղութներ»՝ Հայաստանի բարձր գով քամիների դաշտավայրից դեպի Եփրատի՝ մալարիայով հեղեղված հարթավայրերը եւ Սիրիայի ու Արաբիայի այրող ավազները»⁵⁰: Հարյուրհազարավոր մարդիկ զոհվեցին այս երթերի ժամանակ, քանի որ նրանք հայ էին, եւ որովհետեւ դիտավորյալ ձեռով հրամայված էր, որ նրանց «պարտադրվեն կյանքի այնպիսի պայմաններ, որոնք հաշվարկված են հասցնելու նրանց ֆիզիկական ոչնչացման՝ ամբողջովին կամ մասամբ». ամեն դեպքում լավ հաշվարկ էր: Թալեաթի հրամանները, համաձայն վստահելի տեղեկությունների, նպատակ ունեին լուծելու հայկական հարցը «վերջնական, լիովին եւ բացարձակ ձեռով»⁵¹: Մի քանի հազար կանայք առեւանգվեցին կամ լուռ համաձայնվեցին կրոնափոխվել իսլամի, որպեսզի փրկեին իրենց կամ իրենց երեխաների կյանքերը⁵²: «Ստիպողական կրոնափոխությունը» եւս ցեղասպանության մեկ ցուցանիշ է:

34. Ջարդերի իրական փաստերը ցույց են տալիս, թե ինչ աստիճանի էր ռասայական ատելությունը բորբոքվել «թուրքացման» գաղափարախոսությամբ: Տեղեկություններ կան ամբողջ համայնքների բնաջնջման մասին՝ նաեւ այնպիսի միջոցներով, ինչպիսիք են զանգվածային հրկիզումները, ջրահեղձ անելը եւ շնչահեղձ անելը անապատային ճամբարներում: Շատ հայ տղամարդիկ հավաքագրվել էին զինվորական ծառայության, իսկ 1915թ. փետրվարին նրանք ուղարկվեցին աշխատանքային ճամբարներ: Ծեր տղամարդիկ, երեխաները եւ կանայք անապատներով անցնող երթերի խոցելի զոհերն էին: Որոշ երիտասարդ կանայք ու երեխաներ կարողացան փրկվել՝ առաջարկելով դառնալ հարսներ ու սեփականություն, մինչդեռ մյուսները փրկվեցին իսլամ ընդունելու միջոցով: Վկայություններ կան, որ շատ երեխաներ ուժով հեռացվել են ու տրվել մուսուլմանական ընտանիքների՝ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի 2-րդ Հոդվածի (ե) կետի խախտում: Երկումիլիոնանոց հայ բնակչության 800.000-1 միլիոնը ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն սպանվեց 1915-16թթ.-ին⁵³: Փաստերի վերջին ամփոփումը՝ կազմված բրիտանացի պատմաբան Կեյթի Կարմայքլի կողմից եւ հրատարակված 2009թ.-ին, հետեւյալն է⁵⁴.

⁵⁰ General Major James Harbord, *Report of the American Military Mission to Armenia*, 5 December No 266 7 (1920):

⁵¹ Տե՛ս Oren, վերելում հղում 42: Մորգենթաուն մեջբերում է անում Թալեաթի ուղարկված հեռագրերից, որոնք հրամայում են մանկատներից շրջումնել այն հայ երեխաներին, ում ծնողները մահացել էին երթերի ժամանակ, քանի որ «կառավարությունը...այդ երեխաների փրկությունը վնասակար է համարում»: Տե՛ս Professor Michael J Kelly, “Genocide – The power of a label”, *Case Western Journal of International Law*, (2008), Հատ. 40, էջ 151-2:

⁵² Balakian, հղում 31, վերելում, էջ 180:

⁵³ Mark Levene, *Genocide in the Age of the Nation State*, Հատ. 1 (IBTauris 2008թ.), էջ 73:

⁵⁴ Cathie Carmichael, *Genocide before the Holocaust* (Yale University Press, 2009), էջ 18-19:

«Տարբեր վայրերից կառավարության ուղարկած հեռագրերով նախաձեռնված տեղահանումները ներառում էին հայերի շրջապատումն ու հենց տեղում սպանությունը: Շատերը նաեւ ենթարկվում էին իրենց հարեւանների խիստ զայրույթին ու թողնվում էին հենց ճանապարհին՝ առանց որեւէ պաշտպանության: Չնայած նրանք անունով «տեղահանվում էին», իրականում հայերի մեծ մասը զոհվեց չպաշտպանված լինելու, հիվանդությունների, սովի պատճառով կամ էլ լեռներում ժանդարմների ու քրդերի հրոսակախմբերի դաժան հարձակումներից: Սեւ ծովի Տրապիզոն նավահանգստում տեղի համայնքին ծով դուրս բերեցին ու ջրախեղդ արեցին: Շատ կանայք անարգվում էին եւ սպանվում հենց իրենց ընտանիքների առջեւ: «Տեղահանվողների» առնվազն երկու երրորդը կենդանի չմնաց այս գործողությունների պատճառով, իսկ այն քչերը, ովքեր մնացին, իրենց նվաստալի գոյությունն էին պահպանում Սիրիայի փախստականների ճամբարներում կամ Ռուսաստանի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներում... Ընդամենը մի քանի շաբաթվա ընթացքում մի ամբողջ համայնք վերացվեց ընդմիջտ: Մոտ մեկ միլիոն հայեր զոհվեցին, մինչպատերազմյան բնակչության մոտ կեսը, սակայն նրանց համայնքը հենց Անատոլիայում այդպես էլ երբեք չվերականգնվեց... Տեղահանումներն ու ջարդերը արդյունավետորեն կիրառել էին բռնություն՝ լուծելու համար այն խնդիրը, որը եվրոպացիները տասնամյակներ շարունակ անվանում էին «Հայկական հարց»: Ինչպես Դոնալդ Բլոքսհեմն է պնդում, ջարդերը «հնարավորություն տվեցին Միավորման եւ առաջընթացի կուսակցությանը ապահովել Անատոլիան՝ որպես էթնիկապես «մաքուր» առանցքային տարածք թուրք ժողովրդի զարգացման համար»⁵⁵:

Արդարացո՞ւմ, թե՞ պատճառաբանություն

35. Այն ժամանակ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցությունը պաշտպանում էր իր տեղահանման քաղաքականությունը (ինչպես այդ անում է Թուրքիայի կառավարությունն այսօր)՝ որպես երկրի ինքնապաշտպանության համար անհրաժեշտություն. դա արդարացվում է «հինգերորդ շարասյան մասնակիցների» հեռացմամբ Դարդանեղի ներխուժման պահին Գալիպոլիի մոտ եւ իր Արեւելյան սահմաններին սպառնացող վտանգով, որտեղ իրական վտանգ կար, որ հայ բնակչությունը կմիանար ռուսական հարձակմանը, իսկ այդ վտանգը ներկայացվում էր ապրիլի 20-ին Վանում հայերի

⁵⁵ Bloxham, *Great Game of Genocide*, էջ 4:

խռովությամբ: Ինչեւիցե, հակառակ զինված հայկական դիմադրության փոքրիկ պատառիկների գոյությանը՝ դժվար է դա արդարացում համարել մի ամբողջ բնակչության տեղահանման մասին հրաման արձակելու համար: Ինչպես վերջերս անցկացված մի ուսումնասիրություն եզրակացնում է.

«Ընդհանուր առմամբ, քիչ վկայություն կա այն մասին, թե գոյություն ունեն համընդհանուր հայկական սպառնալիք արեւելյան տարածաշրջանում... Իրականում հայ կրոնական եւ քաղաքական առաջնորդները հավատարմություն ու հանգստություն էին քարոզում, ինչպես նաեւ հորդորում երիտասարդ տղամարդկանց կատարել իրենց պարտքը օսմանյան բանակում: Ավելին՝ հայերի զգալի մեծամասնությունը մնում էր չքաղաքականացված: Այն հայկական դիմադրությունը, որ գոյություն ուներ, պարզվում է, որ կրում էր տեղային, հուսահատ բնույթ եւ բնաջնջման սպառնալիքին տված արձագանքն էր»⁵⁶:

36. Թուրքերին համակրող մի զուսպ պատմաբան եւ «ց-ով բառից խուսափելու» կողմնակից (արդյո՞ք ցեղասպանություն եղել է, թե՞ ոչ) դիտարկել է 2009թ.-ին, որ.

«Անողորմաբար վերահսկվող, պարբերաբար ահաբեկչությունների ենթարկված լինելով՝ հայերի զգալի մեծամասնությունը նույնիսկ քաղաքականապես գրագետ քաղաքներում ոչ մի դեպքում ի վիճակի չէր ապստամբություն սկսելու»: Խեղճ գյուղացիների մեծ մասի համար տեղահանումը մահվան դատավճիռ էր, եւ կասկած չկա, որ տեղահանումների մասին հրամանները, գյուղ գյուղի հետեւից, գալիս էին կենտրոնական կառավարությունից, ի կատար էին ածվում տեղական պաշտոնյաների կողմից, գիտեին, որ հապշտապ կազմված պահակազորերը տեղի զինյալների, գողերի եւ ոստիկանության կողմից ենթարկվելու էին թալանի, բռնաբարության եւ ջարդերի: Շատ սպանությունների դրդապատճառը հեշտասիրությունը կամ ազահությունը բավարարելու հնարավորությունից օգտվելու ցանկությունն էր, սակայն դրանք չէին տեղի ունենա, եթե չլիներ արմատացած էթնիկ ատելությունը հայերի նկատմամբ, կամ կրոնական ատելությունը՝ ամփոփված «Աստված մեծ է» ճիշը մեջ, որն ուղեկցում էր սպանությունների մեծ մասին»⁵⁷:

37. Այնուամենայնիվ, սխալ կլիներ հաշվի չառնել թուրք առաջնորդների այն զգացողությունը, թե հայ բնակչությունը սպառնալիք էր ներկայացնում՝ մի հինգերորդ շարասյուն, որը

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Christopher de Bellaigue, Rebel Land (Bloomsbury 2009), էջ 79:

կարող էր դաշինքի մեջ մտնել Ռուսաստանի հետ հարձակման դեպքում: Երբ 1915թ. վերջերում ցարական ուժերն առաջացան դեպի Արեւելյան Անատոլիա, այնտեղի հայկական զինված խմբավորումները դաժանորեն վրեժխնդիր եղան տեղի քրդերից ու թուրքերից, եւ պատերազմի վերջում կատարված հայկական վայրագությունների մասին կան բազմաթիվ վկայություններ: Խելամիտ կլինի քննադատել Վահագն Դադրյանի նման հայ պատմաբաններին՝ այս տիպի փաստերը կոծկելու համար⁵⁸, սակայն դրանք, ընդհանուր առմամբ, չեն փոխում թուրքական գործողություններին տրված ցեղասպանություն բնորոշումը: Դրանք չեն պատճառաբանում կամ թեթեւացնում, առավել եւս չեն արդարացնում մի քաղաքականություն, որի նպատակն էր երկիրը մաքրել մի ազգային փոքրամասնությունից: Այդ հանցագործությունը կատարվել է զուտ այն նպատակով, որ թույլ չտա այնպիսի քաղաքականության ձեւավորմանը, որը կհետապնդեր փոքրամասնություններին սպառնալիքի եւ պետական արտակարգ իրավիճակներում, երբ հավանականություն կա, որ խտրականության ենթարկված փոքրամասնությունները կանցնեն զավթիչի կողմը, ով ընկալվում է որպես ազատարար: Այս վտանգը կարող է արդարացնել նրանց ժամանակավոր հեռացումը սահմանամերձ տարածքներից կամ նրանց քաղաքական առաջնորդների ներկալումը, սակայն դա չի կարող փորձել արդարացնել այն, ինչը 1919թ. ԱՄՆ կառավարությանը Հարբորդի զեկույցում նկարագրվում էր որպես «ռասայի նկատմամբ այս լայնածավալ մահափորձ»⁵⁹:

Ապացույցները

38. Գոյություն ունեն այս զարհուրելի իրադարձությունների հարյուրավոր ժամանակակիցների նկարագրություններ: Դրանցից շատերը պատկանում են ականատեսներին՝ լրագրողների, մասնավորապես՝ «Նյու Յորք Թայմսի», գերմանացի բանկիրների, միսիոներների (ներառյալ գերմանացի քրիստոնեական միսիոներներին) եւ կազմակերպիչների ու հյուպատոսական պաշտոնյաների (հատկապես ԱՄՆ փոխհյուպատոսների, ովքեր տեղեկություններ էին տալիս որպես մտահոգված չեզոք կողմ, եւ գերմանացի պաշտոնյաների, ովքեր տեղեկություններ էին տալիս որպես մտահոգված դաշնակիցներ): Ամերիկայի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն (ուժ հեռագրերն ահազանգեցին Վաշինգտոնին «ռասայական բնաջնջման» մասին, որոնք կատարվում էին «սարսափելի կտտանքների, արտաքսումների եւ ջարդերի միջոցով») բազմիցս բարեխոսել է Թալեաթի առջեւ, որը միայն ասել է, թե «թողե՛ք մենք այդ քրիստոնյաների հարցը լուծենք այնպես, ինչպես որ մենք ենք ցանկանում»: Նա կասկած անգամ չունեի, որ այն, ինչն ինքը

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 106: Դր Բելեզը նկատում է, որ զարմանալի է, թե ինչպես Դադրյանը անտեսում է այդ թեման իր «Հայկական ցեղասպանության պատմությունը» սպառնիչ գրքում:

⁵⁹ Balakian, հղում 31 վերետում, էջ 357:

բնորոշում է որպես «ռասայի բնաջնջման փորձ», պատասխան չէր մոլեռանդների ժողովրդականություն վայելող պահանջներին, այլ «Կոստանդնուպոլսից եկող» քաղաքականություն էր»⁶⁰: Գերմանացի դիվանագետները ոչ մի դրդապատճառ չունեին ստելու համար, երբ գեկուցում էին իրենց դաշնակցի արարքների մասին, եւ Ստամբուլում Գերմանիայի դեսպան Կոմս Վոլֆ-Մետտերնիխը գեկուցում է Բեռլին, թե «Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցությունը պահանջում է հայերի վերջին մնացորդներին արմատախիլ անել... Թրքացում նշանակում է արտոնել այն ամենի սպանությունը, արտաքսումը կամ ոչնչացումը, ինչը թուրքական չէ, եւ բռնությամբ տիրանալ այլոց ունեցվածքին»⁶¹: Էրզրումում Գերմանիայի փոխհյուպատոսը տեղեկացնում է, որ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության միջոցների դաժանությունը նշանակում էր հայ տարահանվողների «անխուսափելի մահը»: Նա ասում է, որ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցությունը «քացահայտորեն ընդունում է, որ իր գործողությունների նպատակը հայերի իսպառ ոչնչացումն է: Ինչպես մի իշխանավոր քառացիորեն հայտարարեց. «Մենք Թուրքիայում պատերազմից հետո ոչ մի հայ չենք ունենալու»»⁶²: ԱՄՆ փոխհյուպատոս Լեալի Դեյվիսը՝ փորձառու իրավագետը, 1915թ. իր հեռագրերում եւ իր հետագա ինքնակենսագրության մեջ՝ «Սպանդանոց գավառը», կասկած չէր արտահայտում այն բանի առթիվ, որ կառավարությունը հակված էր բնաջնջելու հայկական ռասան իր մշակութային գանձարանների հետ մեկտեղ⁶³: Ջեսսի Բ Ջեքսոնը՝ կոփված ԱՄՆ դիվանագետը, ով 1915-16թթ. Հալեպում հյուպատոս էր, իր հաղորդագրություններում նկարագրում է տեղի քաղաքներն ու շրջանները, «որտեղ հայերն արդեն գործնականում բնաջնջվել էին», եւ թուրք կառավարության բռնագրավման ծրագիրն անվանում է «թալանի հսկայական ծրագիր, ինչպես նաեւ (հայկական) ռասան բնաջնջելու վերջին հարված»⁶⁴:

39. Կան քրիստոնյա միսիոներների եւ հումանիտար օգնության աշխատողների արած բազմաթիվ հաստատված հայտարարություններ, էլ չենք խոսում կենդանի մնացածների գրքերի եւ այլ գրառումների ու նամակագրության մասին: Այս բոլոր «առաջին դեմքով» պատմությունների ընդհանուր գիծը սպանությունների, ծեծերի եւ բռնաբարությունների ժամանակ տիրող ռասայական ատելության բաղադրիչն է, որը հաճախ բխում էր պաշտոնյաներից, երբեմն հարձակում գործողներից, ովքեր կապված էին Հատուկ կազմակերպության բանակի հետ, ինչպես նաեւ կողոպտող քրդերից: Այս բոլոր աղբյուրներից դատելով՝ կասկած լինել չի կարող, որ Արեւելյան գավառներով դեպի

⁶⁰ Samantha Power, հղում 6 վերետում, էջ 6-8:

⁶¹ Ben Kiernan, հղում 44 վերետում, էջ 186՝ մեջբերելով գերմանական արխիվները:

⁶² Balakian, հղում վերետում 31, էջ 186, մեջբերված գերմանական արխիվներից:

⁶³ Davis, Leslie: *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide 1915-17*. Susan K Blair ed. New Rochelle, New York, (1989):

⁶⁴ Balakian, հղում 31 վերետում, էջ 188 եւ 257:

Միրիա հազիվհազ քարշ եկող տեղահանված հայ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների խոցելի եւ սովահար շարասյունների վրա գործած ռասայական հարձակումներն ունեին որոշակի համակարգ: Այս արդյունքը կարելի էր եւ պետք էր կանխատեսել, եւ ամեն դեպքում հենց այդպիսին էր իրավիճակը ամիսներ շարունակ, երբ չկա ոչ մի պաշտոնական միջամտություն՝ սպանությունները դադարեցնելու կամ տեղահանվածներին պաշտպանելու, կամ էլ ոճրագործներին պատժելու համար:

40. Պատժելու փորձ արվեց այն բանից հետո, երբ Երիտթուրքերը կորցրին իշխանությունը 1918թ. հոկտեմբերին: Այն ժամանակվա Մուլթանը հայերի Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության կողմից հետապնդումները նկարագրել է որպես «Մարդկության եւ պետության օրենքների դեմ գործված հանցագործություններ», եւ ռազմական տրիբունալը նրանց մեղադրեց մասնավորապես «տեղահանման եւ ջարդերի» հանցագործության մեջ»: Նրանցից շատերը մեղավոր ճանաչվեցին: Չնայած Թալեաթը, Էնվեր փաշան եւ Քեմալն արդեն հասցրել էին փախչել Գերմանիա, նրանք դատապարտվեցին *in absentia*: Նոր կառավարությունը հավանաբար ստեղծեց այդ դատարանը, որպեսզի հաճոյանա հաղթանակող երկրներին, սակայն չի հիշատակվել, որ դրա դատավորներն անկախ չէին, կամ որ նրանց վարած գործերն անսովոր էին կամ անարդար՝ տեղի չափանիշներից ելնելով: Նրանք եկան սահմակեցուցիչ եզրակացությունների այն սպացույցներից, որոնք նկարագրում էին մի դեպք, թե ինչպես էին Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության քարտուղարը եւ մի տեղական նահանգապետ կազմակերպում «հայերի ջարդն ու բնաջնջումը»՝ օգտագործելով բանտից դուրս թողնված հանցագործներին որպես պահակներ, սակայն ունենալով հրահանգներ՝ սպանելու տղամարդկանց եւ ջրախեղդ անելու երեխաներին: Ակնհայտորեն դատարանը եզրակացրեց, որ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության ձեռնարկած միջոցները բնորոշվում էին որպես «վերջնական լուծում»: Օտարերկրյա դիվանագետների հաղորդագրություններում Թալեաթին եւ Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության այլ առաջնորդներին տրված բնորոշումները ենթադրում են, որ նման բառապաշարը հաճախ էր օգտագործվում քաղաքական առաջնորդների կողմից, ովքեր արդեն 1915թ. կեսերին սկսել էին գիտակցել, որ նրանց տեղահանումները դառնալու էին մահվան երթեր:

41. Ցանկացած օբյեկտիվ վերլուծաբան պետք է որ ցնցվի այդ տեղեկությունների թվից եւ հետետղականությունից. դրանք անկեղծորեն նկարագրում են ցեղասպանության դեպքեր: Թուրքական կառավարությունը եւ թուրքամետ պատմաբանները փորձել են նվազեցնել այս փաստաթղթերի մի մասի արժեքը. օրինակ՝ «Կապույտ գիրքը» (1916թ.), որի նախաբանի հեղինակն է Լորդ Ջեյմս Բրայսը, իսկ խմբագիրը Առնոլդ Ջ. Թոյնթին է,

կասկածի տակ է առնվում, քանի որ Բրայսին համարում են պրոպագանդիստ⁶⁵ եւ մեղադրում են Բելգիայում գերմանական վայրագությունները չափազանցնելու կամ հորինելու մեջ: Այդ իսկ պատճառով ես չեմ հենվում դրա վրա որպես աղբյուրի⁶⁶: Սակայն հենց միայն ապացույցների կշիռը եւ ականատեսների պատմածների հետետողականությունը, ներառյալ հարգված մարդկանց ներկայացրածները, ովքեր դժվար թե անձնական շահագրգռվածություն կամ խարդախելու պատճառ ունենային (գերմանացի միսիոներները եւ դիվանագետները, օրինակի համար, ում երկիրը Թուրքիայի հետ դաշինքի մեջ էր, եւ չեզոք ԱՄՆ փոխհյուպատոսները, ինչպիսիք էին Դեյվիսն ու Ջեքսոնը), իսկապես ստիպում է ենթադրել, որ գոյություն ունի որոշակի հակաթուրքական գաղտնի համաձայնություն՝ ճնշելու ճշմարտությունը: Ինչ վերաբերում է բոլոր հայկական հաշվետվություններին, եթե նույնիսկ դրանց մի մասը չափազանցություն է, բոլորը միասին դրանք ունեն մի ընդհանրություն. ինչպես պատմաբաններից մեկն է նշում, «Աշխարհով մեկ սփռված, տարբեր լեզուներով խոսող հայկական Սփյուռքի համար ստի մի հսկայական համերգ կլիներ հորինել ջարդերի նկարագրությունները, հնարել նման հուշեր: Նման դավադրությունն աննախադեպ կլիներ»⁶⁷:

42. 1919թ. դատավարություններն ու դատավճիռները չեն կարող անտեսվել՝ ենթադրելով, որ դրանք «բեմականացվել» են դաշնակիցներին գոհացնելու նպատակով. դրանք իրական դատավարություններ են՝ իրականացված թուրքական օրենքին համապատասխան, ինչը, թեեւ մեր չափորոշիչների տեսանկյունից անկատար է (հատկապես *in absentia* դատավարություններ թույլատրելու հարցում), այնուամենայնիվ օրինական գործընթաց է, եւ նախկին առաջնորդներին ու պաշտոնյաներին պատասխանատվության կանչեց

⁶⁵ Տե՛ս Philip Knightly, *The First Casualty* (Andre Deutsch, 1975) էջ 83-4; David Miller, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: History of the Blue Book*, RUSI Journal, August 2005; *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* (Misc. 31, Cnmd 8325) HAISO, 1916: Նայթլին նկատում է, որ գերմանացիների վերաբերյալ հորինված վայրագությունների մասին պատմությունների չափազանց մեծ թիվը հանգեցրեց «հասկանալի անտրամադրվածության՝ հավատալու վայրագությունների մասին այն քիչ պատմություններին, որոնք իրական էին: Փարիզի «*Le Journal*»-ի Բարբիլն եւ «*The Times*»-ի Էդմունդ Քենդլերը՝ երկուսն էլ գրում էին սարսափազդու պատմություններ այն վայրագությունների մասին, որ թուրքերը կատարում էին հայերի նկատմամբ, սակայն նրանց մանրամասն ու դատապարտող մեղադրանքները կրում էին այն ժամանակվա կեղծ եւ չափազանցված քարոզչության խառնաշփոթության մեջ (տես վերեւում, էջ 104-5):

⁶⁶ «Կապույտ գիրքի» վերաբերյալ հակասականությունը այդպես էլ վերջնականորեն չի պարզաբանվել: Բրայսը նախկինում եղել է Քաղաքացիական իրավունքի դասախոս Օքսֆորդում եւ դեսպան ԱՄՆ-ում, եւ վերջին ուսումնասիրությունը որոշ չափով վերականգնել է նրա հեղինակությունը՝ ապացուցելով, որ նրա «քարոզչության» մի մասը ճիշտ է. այնքանով, որ այժմ պարզ է, որ գերմանական բանակն անողորմաբար մահապատժի է ենթարկել Ֆրանսիայի եւ Բելգիայի 6.500 անմեղ քաղաքացիների 1914թ. օգոստոսից մինչեւ նոյեմբեր: Տե՛ս John Horne and Alan Kramer, *German Atrocities 1914: A History of Denial* (Yale University Press, 2001): Թոյնբին, իսկապես մի մեծ պատմաբան, կազմել ու խմբագրել է «Կապույտ գիրքը» եւ հետագայում կասկած չուներ, որ դրա պարունակությունը վկայում էր «1915թ. հայերին բնաջնջելու փորձի մասին: Այս դեպքում հարյուրհազարավոր մարդիկ դարձան զոհ ու մարդասպան Օսմանյան կայսրությունը ղեկավարող մի քանի տասնյակ հանցագործների վարչական գործողությունների հետեւանքով»: Ինչեւէ, նա մեկնաբանում էր (հեզմանքով), որ «Կապույտ գիրքը» «ներկայացվում էր որպես պատերազմի քարոզչություն»: Տե՛ս, Arnold J Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (Constable, 1922), էջ 265-6 եւ 50:

⁶⁷ De Bellaigue, տե՛ս վերեւում, էջ 104:

ներքին իրավունքի համաձայն այն ժամանակ, երբ միջազգային իրավունքն իրավասություն չուներ պաշտոնյաներին պատժելու սեփական ժողովրդին սպանելու համար: 1919թ. սեպտեմբերին գեներալ Հարբորդի ղեկավարած խմբի ստանձնած փաստահավաքության առաքելությունը նույնպես վստահելի է. նա եզրակացրել է, որ երկրով մեկ կատարված ջարդերն ու տեղահանումներն իրականացվում էին «որոշակի համակարգի» համաձայն. նրա ուսումնասիրած տարածքներում զինվորներն անցել էին քաղաքից-քաղաք՝ հավաքագրելով 15-45 տարեկան հայ տղամարդկանց պետական ծառայության, իսկ հետո տարան նրանց մահապատժի: Այնժամ կանայք, ծեղերն ու երեխաները մնացին սվիսի բերան երկար երթերի ժամանակ, որտեղ «սովը, տիֆը եւ արնալուծը», ինչպես նաեւ զինված հարձակումները հասնում էին անասելի չափերի»⁶⁸:

43. Ես ուսումնասիրել եմ այն չորս պատմաբանների գրածները, ում վրա հենվում է ԱԳՀՀՆ (տե՛ս հետագա 59-64 պարբերություններ), եւ կասկածում եմ՝ արդյո՞ք նրանք իսկապես գիտակցում են ցեղասպանության իրավաբանական իմաստը: Նրանց թվում է, ինչպես եւ թվում է ԱԳՀՀՆ-ին, թե ցեղասպանության համար անհրաժեշտ է կոնկրետ կառավարության որոշում՝ բնաջնջելու հայ ազգը: Քանի որ ոչ մի այդպիսի կառավարական փաստաթուղթ չի հայտնաբերվել, որը պարունակեր նման հրաման կամ նման քաղաքականության մասին մեջբերում, նրանք կասկածում են, որ ցեղասպանություն կատարվել է: Նրանք չեն հասկանում, որ ցեղասպանությունը, ինչպես որ այն սահմանվում է Կոնվենցիայի մեջ, կարող է իրականացվել առանձին անհատների, ինչպես նաեւ պաշտոնյաների կողմից, եթե այդ պաշտոնյաները գործում են պաշտոնական խրախուսանքի կամ լուռ համաձայնության ներքո: Եվ նրանք կարծես թե չեն գիտակցում, որ դրա սահմանումը ներառում է «կյանքի այնպիսի պայմանների» դիտավորյալ պարտադրում, որոնք ամենայն հավանականությամբ հանգեցնելու են մահվան եւ ոչնչացման: Ցեղասպանության Կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի «գ» կետը հենց այն սահմանումն է, որ հստակորեն նկարագրում է 1915թ. տեղահանումների հանգամանքները:

44. Այս պատմաբանները շահագրգռված են պարզաբանելու այն հանգամանքները, որոնց ներքո հրամայվեց իրականացնել տեղահանումները: Նրանք բավականին համոզիչ ձեռով լուսաբանում են լարվածությունը, որը ծագում էր Օսմանյան կայսրության փլուզումից եւ Դարդանելում դաշնակիցների մոտալուտ ափիհանումից: Նրանք ընդգծում են թուրքական կառավարման դեմ հայկական զինված դիմադրությունը, որը 1915թ. հանգեցրեց Վանի գավառում լուրջ ապստամբության: Նրանք մատնանշում են, որ մի շարք հայեր անցան ռուսական զորքերի շարքերը թուրքերի դեմ կռվելու համար հուլիսին նրանց կատարած ասպատակություններից հետո, չնայած տեղահանումներն արդեն սկսվել էին: Նրանք

⁶⁸ Major General James G Harbord, *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia*, 66th Congress 2nd sess., Dec No 266, ապրիլի 13, 1920 թ., կետ 7:

պնդում են, թե ջարդերի մեծ մասը կողոպտիչ քուրդ հրոսակախմբերի ձեռքի գործն էր, եւ ոչ մի կապ չունէր կենտրոնական կառավարության հետ, իսկ շատ մահեր էլ եղել են սովի ու հիվանդությունների արդյունքում: Այս ամենը կարող է լինել ճիշտ, սակայն դա միայն ծառայում է բացատրելու համար, թե ինչու կատարվեց ցեղասպանությունը, եւ քրդերին որպէս ոճրագործ խմբերից մեկը ճանաչելու համար. դա չի կարող ծառայել որպէս պատճառաբանություն աններելի հանցանքի համար, որը գործվել է Միություն եւ առաջադիմություն կուսակցության առաջնորդների եւ տեղական պաշտոնյաների կողմից, ովքեր պետք է որ իմացած լինեին եւ ակնհայտորեն գիտեին, որ հայերին՝ հայ լինելու պատճառով նրանց պարտադրած կյանքի պայմանների արդյունքն անխուսափելիորեն լինելու էր այդ ժողովրդի զգալի հատվածի մահը:

45. Կարճ ասած՝ ես կարծում եմ, որ անհաղթահարելի փաստ է այն, որ օսմանյան պետությունը պատասխանատու է (27 պարբերությունում բերված իրավական սկզբունքների համաձայն) մի բանի համար, ինչը ներկայումս կորակվեր ցեղասպանություն: 1915թ. այդ պետությունը ղեկավարողները պետք է որ իմացած լինեին այն, ինչն ակնհայտ էր անկողմնակալ օտարերկրյա դիտորդների համար, եւ նրանց ռասիստական մտադրության մասին կարելի է եզրակացություն անել ոչ միայն նրանց արած հայտարարությունների մասին տեղեկություններից, այլ նաեւ 1894-96 եւ 1909 թվականներին տեղի ունեցած ռասայական ու կրոնական զանգվածային սպանությունների մասին նրանց ունեցած տեղեկություններից, տեղահանության մասին նրանց հրամաններից ու հետեւանքների մասին կանխատեսումներից, տեղահանվողներին չպաշտպանելուց եւ նրանց վրա հարձակում գործողներին չպատժելուց, որոնց մի մասը պետական գործակալներ էին: Նրանք հրահրեցին կամ գոնե լուռ համաձայնվեցին հայ ազգի զգալի մասին՝ Արեւելյան Թուրքիայում 1915թ. սկզբին կենդանի եղածների հավանաբար մոտ կեսին սպանելու հետ: Կարելի է ասել մեկ այլ ձեւով, հավանաբար այնպէս, ինչպէս արդարամիտ եւ տեղեկացված ԱԳՀՀՆ պետք է որ խորհուրդ տված լինէր՝ իր նախարարներին պատասխանելու, *եթե այս նույն իրադարձությունները կատարվեին այսօր մի երկրում, որը նման է 1915թ. Թուրքիային, կասկած լինել չի կարող, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան երաշխավորած կլինէր եւ անկասկած պահանջած կլինէր դատական կարգով հետապնդումներ ցեղասպանության համար:*

**ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԵՎ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՐՔՈՒՄԸ**

Տեղեկատվություն պահանջելու ազատությունը

46. Որպեսզի լիովին հասկացվի, թե կառավարությունն ինչ փաստարկներ է բերում հայերի հետապնդումները ցեղասպանություն համարելուց հրաժարվելիս, եւ որոնք են այն ապացույցները, որոնց վրա հենվում են պառլամենտական պատասխանները, դիմումներ գրվեցին «Տեղեկատվության ազատության մասին ակտի» համաձայն ձեռք բերելու համար համապատասխան փաստաթղթերը եւ քաղաքական հուշագրերը ԱԳ-ՀՀՆ-ից: Առաջին դիմումը մերժվեց ԱԳ-ՀՀՆ-ի կողմից, չնայած այն ընդունեց, որ «ունի շատ վաղուցվա տեղեկատվություն այդ հարցերի վերաբերյալ»⁶⁹: Ինչեւիցե, նախարարությունը հաշվարկեց, որ այդ տեղեկությունները ստանալու համար կպահանջվի Ակտով թույլատրված առավելագույնը երեքուկես օրից ավելի ժամանակամիջոց, իսկ այդ գործողությունը կարժենա 600 ֆունտ ստեռլինգից ավելի: Հաշվի առնելով քննարկվող հիմնահարցի կարեւորությունը (վերջին տարիներին բազմաթիվ եվրոպական երկրների կողմից ընդունված Հայկական ցեղասպանության մերժումն արգելող օրենքների հետեւանքով)՝ խիստ զարմանալի է, որ ԱԳ-ՀՀՆ-ն չի համակարգել կամ ճշտել պահանջվող նյութերը որեւէ ռացիոնալ ձեւով, ինչը հնարավորություն կտար դրանք հանել երեքուկես օրվա ընթացքում: Ավելին՝ այս նախնական պատասխանը Ակտի 16-րդ մասի խախտում էր, որը պարտավորեցնում է ԱԳ-ՀՀՆ-ին օժանդակել տեղեկատվության հետ կապված հարցերում եւ ենթարկվել Ակտի 45-րդ մասի համաձայն ստեղծված Գործունեության կողերսին: Տիկին Քեյթ Անանդը կազմեց նամակ-հիշեցում, որը պահանջում էր, որ ԱԳ-ՀՀՆ-ն հավուր պատշաճի ենթարկվի Ակտի 16-րդ եւ 45-րդ մասերին⁷⁰, եւ 2008թ. հոկտեմբերի 16-ին սա որոշ արդյունքներ տվեց: ԱԳ-ՀՀՆ-ն իմ ենթակայության տակ գտնվող փաստաբաններին հանձնեց վերջին տասը տարիների ընթացքում Ուայթհոլում՝ տեսադաշտից դուրս քննարկված եւ նշված քաղաքականությանն առնչվող բավականին շատ փաստաթղթեր:

47. Այս փաստաթղթերը եկան ի պատասխան դիմումի «ստանալ այն ապացույցների պատճենները, որոնք ներկայիս Լեյբորիստական կառավարությունը համարել է բավարար չափով անհերքելի՝ համոզելու համար, որ այս իրադարձությունները պետք է որակվեն

⁶⁹ Նամակ Յան Ուիլիսից, ԱԳ-ՀՀՆ, Բեռնար Անդոնյանին, 5 օգոստոսի 2008թ.:

⁷⁰ Նամակ Բեռնար Անդոնյանից Յան Ուիլիսին, ԱԳ-ՀՀՆ, 11 սեպտեմբերի 2008թ.:

ցեղասպանություն»: Սակայն այս փաստաթղթերի մեջ ոչինչ չէր կարող դասակարգվել որպես ապացույց, էլ չենք խոսում լորդ Մելլոք-Բրաունի պատասխանում եղած որեւէ «եզրակացության» մասին (տե՛ս վերելում՝ կետ 3): Իսկապես, ԱԳ-ՀՀՆ-ն ընդունեց, որ 1997թ. իր ընտրվելուց ի վեր Լեյբորիստական կառավարությունը պարզապես շարունակել է նախկին կառավարությունների որդեգրած քաղաքականությունը *«առանց հիմնարար սկզբունքների տեսակետից վերանայելու»*⁷¹: Սա կարետոր զիջում է, քանի որ ցույց է տալիս, որ Լեյբորիստական կուսակցությունը երբեք չի դիտարկել Յեղասպանության կոնվենցիայի «հիմնարար սկզբունքները» 1915-16թթ. տեղի ունեցած ջարդերի ապացուցված փաստերի նկատմամբ կիրառելու հնարավորությունը: Ավելին՝ ԱԳ-ՀՀՆ-ն ընդունում է, որ *«գոյություն չունի համապատասխան արխիվներում պահվող պատմաբանների կողմից կազմված փաստաթղթերի, հրապարակումների կամ զեկույցների որեւէ փաթեթ կամ ապացույցներ, որ ինչ-որ փաստաթղթեր ներկայացվել են նախարարներին քննարկման համար»*⁷²: Փոխարենը երեսան հանեց 1997թ. նախարարներին տրված այն մաս-մաս առաջարկությունը՝ հիմնականում ԱԳ-ՀՀՆ Արեւելյան դեպարտամենտի կողմից ուղղված, որը չէր պարունակում հիմնախնդրի վերաբերյալ ոչ մի դատողություն եւ ոչ մի այնպիսի բանի վերլուծություն, որը կարելի կլիներ անվանել «ապացույց»:

48. Այս փաստաթղթերի մասերը խմբագրված էին (այսինքն՝ սեւացված էին) Ակտի 27-րդ մասին հղելով, որն ասում է, թե տեղեկությունն ազատ է, եթե «հավանականություն չկա, որ այն կհակասի ՄԹ եւ այլ երկրների միջեւ հարաբերություններին»: ԱԳ-ՀՀՆ-ն պնդում է, որ *«ձեր խնդրանքին առնչվող մեր ունեցած տեղեկությունների մի մասի բացահայտումը կարող էր վնասել ՄԹ եւ այլ երկրների միջեւ հարաբերություններին, եթե հրապարակվեր»*: Ընդգծված տողերի արանքում եւ ներքեւում մնացած հատվածներից պարզ է դառնում, որ նշված հատվածների հիմնական մասը վերաբերում է թուրքական կառավարության վերաբերմունքի մասին մեկնաբանություններին: Դրանք, անկասկած, շարունակում են մեկնաբանել կառավարության իրական մտահոգությունը, եւ հրապարակված փաստաթղթերից հստակորեն պարզ է դառնում, որ Հայաստանում ցեղասպանության ընդունումը կվնասեր Թուրքիայի հետ հարաբերություններին՝ առանց Բրիտանիայի տնտեսական ու դիվանագիտական շահերին որեւէ փոխհատուցող առավելություն բերելու: ԱԳ-ՀՀՆ-ն հրաժարվեց վերհանել՝ սովորականի պես ծախսերով հիմնավորելով ավելի վաղ ժամանակաշրջանի որեւէ գրավոր փաստաթուղթ (իմ փաստաբանները նման փաստաթղթեր էին խնդրել Մեյջորի եւ Թեթչերի վարչակարգի մի ժամանակահատվածի վերաբերյալ), չնայած դրանք ավելի ուշ տրվեցին՝ հերթական դիմումից հետո, որոնք

⁷¹ Նամակ Լինն Ռոքից, ԱԳ-ՀՀՆ, Բեռնար Անդոնյանին, 16 հոկտեմբերի 2008թ., էջ 2:

⁷² Նույն տեղում, էջ 1:

կայարունակեին 1997թ. ի վեր նախարարների քննարկմանը ներկայացված որոշ քաղաքական ուղղություններ: Փաստաթղթերի այս վերջին փաթեթը, որը կրկին ենթարկվեց խմբագրման 27-րդ մասի համաձայն, չտրամադրվեց ԱԳ-ՀՀՆ կողմից մինչև 2009թ. մարտի 13-ը⁷³: Անկասկած սխալմամբ՝ դրանք պարունակում էին 1995թ. որոշ գրություններ, որոնցում ԱԳ-ՀՀՆ-ի այն ժամանակվա նախարարին (պ. Հոգգին) խորհուրդ չէր տրվում մասնակցել բոլոր կուսակցությունների մասնակցությամբ անցկացվող կոտորածների 80-րդ տարելիցի հիշատակին նվիրված ծառայությանը⁷⁴: Հետագայում լեյբորիստների կառավարության նախարարներին նույնպես տրվում էր նույն խորհուրդը (տե՛ս պարագրաֆ 64՝ ստորեւ):

49. Ես դեռևս գոհ չեմ, որ ԱԳ-ՀՀՆ-ն լիովին կամ ճշգրտորեն հետեւել է FOI (Freedom of information) փոքրամասշտաբ դիմումին: Ես նկատում եմ, որ օրինակ 2001թ. մի գրություն պնդում է, թե «հետազոտող վերլուծաբանները» ուսումնասիրել են գիտական համայնքի տեսակետները. մեզ չի տրամադրվել ոչ մի նման փաստաթուղթ: 2005թ. հուլիսի 14-ի քննարկման ժամանակ լորդ Թրիսմենը կառավարության անունից անդրադարձել է «Միացյալ ազգերի կոնվենցիայի համաձայն պահանջվող եզրակացությանը, թե պետք է բացահայտել, որ պետությունն ունեցել է մտադրություն: Այսինքն՝ այն բաղադրիչը, թե իրավաբանները եզրակացրել են, այս դեպքում չի երեւում»⁷⁵: Տրամադրված ոչ մի փաստացի հղումի մեջ ես չեմ տեսել, որ որեւէ իրավաբան երբեւէ «եզրակացություն» կամ խորհրդատվություն է տրամադրել կառավարությանը այդ հիմնախնդրի վերաբերյալ կամ առաջարկել է խորհրդատվություն: Եթե դա արվել է, ապա դժվար է պատկերացնել, որ այդ խորհրդատվության մասին որեւէ հիշատակում չէր արվի ԱԳ-ՀՀՆ-ի փաստաթղթերում: Ինչեւէ, չնայած բացերին եւ խմբագրումներին՝ այժմ ես ունեմ բավականին նյութ՝ պատասխանելու համար այն հարցերին, որոնք կապված են ՆՄԿ քաղաքականության, դրա պատճառների եւ այն հարցի հետ, թե արդյո՞ք այդ պատճառները համապատասխանում են միջազգային իրավունքին:

Քաղաքական փաստաթղթեր՝ երկու հիմնական սխալ

50. 1997թ. ի վեր Լեյբորիստական կառավարության քաղաքականությանն առնչվող փաստաթղթերը սկսվում են 1999թ. մարտի 8-ի Արեւելյան դեպարտամենտի պատասխանում եղած ձեւակերպմամբ՝ ուղղված լորդ Էյվերիին, ով կազմել էր 400 գիտական աշխատանքների գրականության ցանկ, որոնք պնդում են, թե հայկական

⁷³ Լինն Ռոքս, Ռուսաստան, Հարավային Կովկասի եւ Կենտրոնական Ասիայի տնօրինություն, ԱԳ-ՀՀՆ, Բեռնար Անդոնյանին, 13 մարտի, 2009թ.:

⁷⁴ Հուլիսի պ. Հոգգին, 21 մարտի, 1995թ.:

⁷⁵ Լորդ Թրիսմեն, Լորդերի պալատ, Հենսարդ, 14 հուլիսի, 2005թ., Հավ. 1210:

ջարդերը հավասարազոր են ցեղասպանության⁷⁶: Դեպարտամենտն ընդունում է, որ ոչ միջոցներ ունի, ոչ էլ հակված է ուսումնասիրելու այս հղումները, եւ նրանց ցանկացած եզրակացություն (օրինակ՝ որ ջարդերն անտարակույս հավասարազոր էին ցեղասպանության) չէր «ունենա որեւէ ազդեցություն ներկայիս քաղաքականության վրա»: Հուշագիրն ասում է, որ «վեճը նրանում չէ, թե ինչ է պատահել, կամ ինչ անուն տալ դրան», չնայած վեճը հենց դրա վերաբերյալ էր (այսինքն՝ պատահածն անվանել «ցեղասպանություն»): Արեւելյան դեպարտամենտը համարում է, որ ՆՄԿ-ի գործը չէ որոշել, թե ինչ է նշանակում ցեղասպանությունը. «հետազոտելը, վերլուծելն ու մեկնաբանելը պատմաբանների գործն է»: Այս հիմնարար սխալը կարելի է նկատել հենց ի սկզբանե, մասնավորապես այն, որ ՆՄԿ-ն ցանկանում էր, որ պատմաբանները լուծեն իրավաբանական խնդիրը: Թե ինչն է հավասարազոր ցեղասպանությանը, միջազգային իրավունքի համաձայն՝ դատողություն կատարելու խնդիր է, այլ ոչ թե պատմաբանների: Պատմաբանները հավաստում են փաստերը. իրավաբանները պետք է եզրակացնեն՝ արդյո՞ք այդ փաստերը հավասարազոր են միջազգային իրավունքի խախտման:

51. Այս հուշագրից պարզ է դառնում, որ Արեւելյան դեպարտամենտին պարզապես չի հետաքրքրում եւ ոչ էլ ուզում է, որ ՆՄԿ-ն հետաքրքրվի այն հարցով՝ արդյոք ջարդերը հավասարազոր են ցեղասպանության: Հուշագիրը նշում է, որ 600.000 հայեր սպանվել են, իսկ «եւս հարյուրհազարավորներ մահացել են փախուստի ժամանակ» (իրականում նրանք սպանվել են տեղահանվելու ընթացքում), իսկ «որոշ պատմաբաններ ասում են, թե գոյություն ունեն սպացույցներ, որ այդ մահերը դիտավորյալ պետական քաղաքականության մասն էին կազմում, կամ որ օսմանյան կառավարությունը գոնե լուռ հավանություն է տվել սպանություններին: Սակայն սա սպացուցող ոչ մի փաստաթուղթ մեզ հայտնի չէ»⁷⁷: Այստեղ մենք ունենք եւս մեկ *սուտ լուր*, որը սովորաբար եւ պարբերաբար հայտնվում է Արեւելյան դեպարտամենտի հուշագրում՝ այն հասկացությունը, թե պետք է լինի ինչ-որ *գրավոր* փաստաթուղթ, որը կպարունակեր հայ ժողովրդին բնաջնջելու մասին կառավարության կամ ղեկավարության որեւէ որոշում: Անշուշտ, նացիստական Հոլոքոստի հետ կապված կամ (ինչպես Միջազգային տրիբունալը Ռուանդայում է մատնանշել) Ռուանդայի ցեղասպանության հետ կապված ոչ մի նման փաստաթուղթ գոյություն չունի⁷⁸: Ակնհայտորեն սխալ է ենթադրելը, որ պետք է

⁷⁶ Հուշագիր ԱԳՀՀՆ-ից նախարար Ջոյս Քուինին, 8 մարտի, 1999թ., «Լորդ Էյվերիի նամակի» վերաբերյալ:

⁷⁷ ԱԳՀՀՆ Արեւելյան դեպարտամենտի հուշագիրն ուղղված նախարար Ջոյս Քուինին եւ այլոց, 12 ապրիլի, 1999թ., Վերնագիր. Լորդերի պալատի չշեշտված հարց 14 ապրիլի. բարոնուսի Քոքս, Հայկական ցեղասպանություն, պարագրաֆ 6:

⁷⁸ Մեղադրողն ընդդեմ Թեոնեստե Բագոսորայի եւ այլոց, Գործ No ICTR-98-41-T, Դատավճիռ, ՌՀՄՏ ՎՊ, 18 դեկտեմբերի 2008թ., պար. 2088. «*Actus reus* հասկացության համաձայն պայմանավորվածությունը կարող է սպացուցվել՝ պարզելով ցեղասպանություն ծրարելու համար հանդիպումների գոյությունը, սակայն դրա մասին կարելի է նաեւ եզրակացնել՝ հիմնվելով հանգամանքային սպացույցների վրա: Անհատների խմբի համակարգված կամ կառավարվող գործողությունը կարող է ծառայել որպես պայմանավորվածության սպացույց»:

լինեն ցեղասպանություն գործելու մասին քաղաքական որոշման փաստաթղթային ապացույցներ, որպեսզի հնարավոր լինի ցեղասպանության դատավճիռ կայացնել:

52. Հուշագիրը շարունակում է անպատկառ կերպով քննարկել ցեղասպանությունը ճանաչելու գործընթացի ազդեցությունը եւ նշում է, որ «այս փուլում գործընթացը պարզվում է, որ չունի բավականին աջակցություն կամ ղեկավարում, որպեսզի լրջորեն անհանգստացնի ՆՄԿ-ին»⁷⁹: Նախարարներին ուղղված այս անպատկառ ուղերձով խորհուրդ է տրվում հետեւել վաղուց հաստատված «գծին», ըստ որի.

«ՆՄԿ-ն վաղուց ճանաչել է 1915թ. ջարդերը, եւ դրանք դատապարտվել են պառլամենտի կողմից ամենախիստ արտահայտություններով, սակայն՝ ա) ոչ մի ապացույց չկա, որը ցույց կտար, որ օսմանյան կառավարությունը հատուկ որոշում է կայացրել այն ժամանակ իր տիրապետության տակ գտնվող հայերին բնաջնջելու մասին, բ) անցյալը մեկնաբանելը պատմաբանների, այլ ոչ թե կառավարությունների գործն է »:

53. Ձեռակերպումը մարմնավորում է երկու հիմնարար սխալները: Առաջին հերթին դա չընդունելն է, որ գոյություն չունի պահանջ, թե ցեղասպանության հանցագործության համար անհրաժեշտ է, որ լինի կառավարության տիրապետության տակ գտնվող բոլոր հայերին բնաջնջելու մասին «որեւէ կառավարական որոշում» կամ որեւէ փաստագրական որոշում: Երկրորդը չընդունելն է, որ որոշելը, թե արդյոք անցյալում կատարված իրադարձությունները հավասարազոր են ցեղասպանության, թե ոչ, դա իրավական եզրակացության խնդիր է, այլ ոչ թե պատմաբանների գործն է: Վերջին սխալը ձեռակերպվել է լորդ Էյվերիին ուղղված Արեւելյան դեպարտամենտի սեւագիր նամակում, որը նախարարին (Ջոյս Քուինին) խնդրեցին հաստատել հետեւյալ ձեռով.

«Ես շարունակում եմ վստահ լինել, որ Բրիտանիայի կամ որեւէ այլ կառավարության գործը չէ խոսել այնպիսի հարցերի մասին, որոնք ավելի ճիշտ կքննեն պատմաբանները: Մենք պետք է դա թողնենք փորձագետներին»⁸⁰:

Պատմաբանները, ինչպես ամեն ինչ շատ պարզ կդառնա, ամենեւին էլ ցեղասպանության վերաբերյալ փորձագետներ չեն: Սա Արեւելյան դեպարտամենտի կազմած նախագիծն էր, որ նախարարը չուղարկեց: Սակայն նա այնուամենայնիվ գրեց լորդ Էյվերիին 1999թ. փետրվարի 9-ին՝ ասելով, որ «անցյալը մեկնաբանելը պատմաբանների գործն է, եւ

⁷⁹ ԱԳՀՀՆ Արեւելյան դեպարտամենտի հուշագիրը՝ ուղղված նախարար Ջոյս Քուինին եւ այլոց, 12 ապրիլի, 1999թ., Վերնագիր. Լորդերի պալատի չշեշտված հարց, 14 ապրիլի. բարոնուհի Քոքս, Հայկական ցեղասպանություն, պարագրաֆ 9:

⁸⁰ Ջոյս Քուինի նամակի նախագիծ՝ ի պատասխան լորդ Էյվերիին (առանց ամսաթվի):

հասարակությունը սովորում է օգուտներ է քաղում իրադարձություններին տված նրանց գնահատականներից: Ընդհանուր առմամբ, ես չեմ կարծում, թե անցյալի իրադարձությունների մասին այսօրվա արժեքների է մոտեցումների տեսակետից խոսելը ներկայիս կառավարության գործն է»⁸¹: Այն, որ արժեքներն ու մոտեցումները ժամանակ չեն ճանաչում, նախարարի մտքով չի անցել:

1999թ. Լորդերի պալատի բանավեճը

54. Խնդիրն իր գազաթնակետին հասավ մի քանի ամիս հետո Լորդերի պալատում բարոնուհի Քոքսի ձեռնարկած համապարփակ բանավեճի ժամանակ: Արեւելյան դեպարտամենտի ծանուցագիրը խնդիրը ուղղակիորեն դրեց հեռանկարի վրա: Գրանում ուղղակիորեն ասվում էր.

«ՆՄԿ-ն էթիկական առումով քննադատության համար բաց է: Մակայն ընդունելով Թուրքիայի հետ մեր հարաբերությունների (քաղաքական, ռազմավարական եւ առևտրային) կարելությունը որպես ելակետ, եւ այն, որ ցեղասպանության ճանաչումը թե՛ ՄԹ-ին, թե՛ կոտորածից այսօր ողջ մնացած սակավաթիվ մարդկանց գործնականում որեւէ օգուտ չի բերի, ու նաեւ չի օգնի Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ բարեկամական հարաբերությունները վերականգնելուն՝ ընթացիկ ուղղությունը միակ նպատակահարմար տեսակետն է»⁸²:

55. Սա հաջորդ տասնամյակի համար բացահայտում է Լեյբորիստական կառավարության նախարարներին ուղղված ԱԳ-ՀՀՆ-ի կողմից որդեգրված դիրքորոշման հետեւում թաքնված ցինիկ ճշմարտությունը, որը գրեթե աներկբայորեն, առանց առարկության ընդունվել է նրանց կողմից, այսինքն՝ այն, որ նրանց կողմից որդեգրված դիրքորոշումը բաց էր էթիկական քննարկման համար, սակայն Թուրքիայի հետ տնտեսական, ռազմավարական եւ քաղաքական լավ հարաբերություններ պահպանելու կարելությունը նշանակում է, որ այդ էթիկական կողմը պետք է անտեսվի, որ չկա դրան փոխարինող որեւէ օգուտ՝ այնպիսի պատասխան տալու համար, որը կհարուցեր նրանց դժգոհությունը: Այլ կերպ ասած՝ հենց այս ցեղասպանությունը չէր կարող ճանաչվել ոչ թե այն պատճառով, որ այն տեղի չէր ունեցել, այլ որովհետեւ դա անելը քաղաքականապես եւ տնտեսապես անհարմար էր:

⁸¹ Ջոյս Քուինի նամակը լորդ Էյվերին, 9 փետրվարի 1999թ.:

⁸² Հուլիանո ԱԳ-ՀՀՆ Արեւելյան դեպարտամենտից նախարար Ջոյս Քուինի եւ այլոց, 12 ապրիլի, 1999թ.: Վերնագիր՝ Լորդերի պալատի չնշված հարցը, 14 ապրիլի, բարոնուհի Քոքս, Հայկական ցեղասպանություն:

56. Այս ծանուցման մեջ, թվագրված 1999թ. ապրիլի 12-ով, ԱԳ-ՀՀՆ-ն կրկնում էր ծանոթ եւ կրկնակի սխալական երդումը, թե *«մենք տեղյակ ենք, որ չկա որեւէ ապացույց, որ Օսմանյան դեկավարության կողմից այդ օրերում դիտավորություն է եղել ոչնչացնելու հայերին (ցեղասպանության հանցագործության հիմնական բաղադրատարրը), եւ դա պատմաբանների եւ ոչ թե կառավարությունների խնդիրն է որոշել, թե ինչ էր պատահել»*⁸³: ԱԳ-ՀՀՆ-ն նույնիսկ բարձրաձայնեց նախագուշացնող ծանուցագիր Պետական քարտուղարի կողմից «ցեղասպանություն» բառը օգտագործելու համար Միլոշեւիչի եւ նրա սերբական զինված ուժերի կողմից Կոսովոն «էթնիկապես զտելը» նկարագրելիս. անհանգստություն կար, որ դա կիրահրեր հայկական ջարդերին նույն որակավորումը տալու պնդումներին, որոնց «էթնիկական զտումները» տեղահանությունների ձեռով, այնուամենայնիվ, կոսովացիների տառապանքների համեմատ ծանրության շատ ավելի բարձր աստիճան ունի, քանի որ նրանք չէին դատապարտվել սովամահության եւ հարձակումների՝ ոչնչացվելով հարյուրհազարներով:
57. Այս ծանուցագրին կցված էր ելույթի նախագիծ, որը բարոնուհի Ռամսեյը, խոսելով կառավարության անունից, արտասանեց փաստորեն բառացիորեն ապրիլի 14-ին⁸⁴: Բացի պնդելը, որ «հայերին ոչնչացնելու հատուկ որոշում չի եղել»՝ ելույթը քննարկում էր նաեւ այն հարցը՝ արդյո՞ք անհրաժեշտ է ՀՀՍ կամ ՌՀՍՏ կարգի տրիբունալ հիմնել խնդիրը լուծելու համար, բայց եւ նշում էր, որ համապատասխան պաշտպանյալները վաղուց արդեն մահացել էին, եւ ասում, որ «ղեռես որոշված չէ՝ արդյո՞ք... հնարավոր կլինի ցեղասպանության կոնվենցիայի հետադարձ կիրառումը», տեսակետ, որին մի քանի տարի անց պ. Ջեֆ Հունը ՊԱ պետք է վերադառնար: Դ-ա անհաջող տեսակետ է այն առումով, որ օրենքի հետադարձ կիրառման սկզբունքը տարածվում է անհատների դեմ գործած այն քրեական հանցագործությունների վրա, որոնք դրա կատարման պահին ենթադրաբար հանցագործություն չէին համարվում: Ոչ որ չի առաջակում, որ պետք է քրեական հետապնդում կիրառել վաղուց մահացած մարդկանց նկատմամբ, խնդիրն այն է՝ արդյո՞ք հայերի զանգվածային սպանությունները հստակորեն որակված են որպես «ցեղասպանություն»՝ համաձայն ՄԱԿ-ի 1948թ. ընդունած Կոնվենցիայի:
58. Արեւելյան դեպարտամենտի հաղորդագրությունը ընթերցվել էր առնվազն մեկ նախարարի՝ Ջոյս Քուինի կողմից: Նա բացառություն էր կազմում դրանում պարունակվող «ցեղասպանության ժխտման» ծայրահեղական դիրքորոշման հարցում, որը ներառում էր այնպիսի տողեր, ինչպես *«մենք տեղյակ ենք, որ չկա որեւէ ապացույց, որ Օսմանյան դեկավարության կողմից այդ օրերին դիտավորություն է եղել ոչնչացնելու հայերին»*, եւ

⁸³ Հուշագիր ԱԳ-ՀՀՆ Արեւելյան դեպարտամենտից նախարար Ջոյս Քուինի եւ այլոց, 12 ապրիլի, 1999թ.: Վերնագիր. Լորդերի պալատի չնշված հարցը, 14 ապրիլի. բարոնուհի Քոքս, Հայկական ցեղասպանություն:

⁸⁴ Տե՛ս վերեւում՝ պարագրաֆ 4. բարոնուհի Ռամսեյ, Լորդերի պալատ, Հանսարդ, 14 ապրիլի, 1999թ., Մաս 826:

«ՆՄԿ-ն ոչ մի ուղղակի ապացույց չունի այն մասին, թե ինչու այդ ջարդերը տեղի ունեցան»: Բանավեճից մեկ օր առաջ Քուինը ոչ պաշտոնապես եւ հստակ նշեց, որ մտադրության հարցը երբեք չի ուսումնասիրվել կառավարության կամ ԱԳ-ՀՀՆ-ում որեւէ մեկի կողմից⁸⁵: Այս հատվածները, ըստ կարգի, ջնջվեցին, սակայն հենց միայն այն փաստը, որ ԱԳ-ՀՀՆ-ն առանց որեւէ ուսումնասիրության կարող էր պետնախարարին տեղեկացնել, որ չկա որեւէ անհերքելի ապացույց մտադրության մասին (արդյո՞ք նրանք տեղյակ չէին դեսպան Մորգենթաուի եւ Թալեսթի գրույցների կամ Հարբորդի զեկույցի, Մերի պայմանագրի կամ Կ.Պոլսի դատարանի դատավճռի մասին), եւ այն, որ չկա առաջին ձեռքից որեւէ ապացույց այն մասին, թե ինչու ջարդերը տեղի ունեցան (անտեսելով հարյուրավոր վկաների, միսիոներների, դեսպանության աշխատակիցների եւ այլոց վկայությունները), ցույց է տալիս այն, թե այդ ժամանակ որքան խորն էր ցեղասպանության ժխտումը արդեն արմատավորվել Արեւելյան դեպարտամենտում: Բավարար ապացույցի հիման վրա «մարդկության դեմ գործած հանցագործության» համար Բրիտանիայի կողմից 1915թ. Թուրքիային դատապարտումը այլեւս չի հնչում ԱԳ-ՀՀՆ-ի միջանցքներում, որը հիմա թվում է, թե ձգտում է ամբողջովին փակել աչքերը ցեղասպանության վրա՝ Թուրքիայի հետ քաղաքական եւ տնտեսական հարաբերությունների շահերից ելնելով:

Երեք «ժխտող» պատմաբաններ

59. Բանավեճից մի քանի օր հետո Թուրքիայի դեսպանը ԱԳ-ՀՀՆ-ի մի քանի նախարարների՝ Ջոյս Քուինի, Քեյթ Վազի եւ բարոնուհի Սքոթլանդի հետ նամակագրություն սկսեց, ինչը շարունակվեց հաջորդ տարիների ընթացքում: Նա նրանց ամերիկացի պատմաբան Ջասթին ՄըքԶարթիի աշխատությունից քաղվածքներ ուղարկեց, որտեղ նկարագրվում էր, որ 1915թ. սպանությունները հրահրվել էին «հայ տեռորիստների» կողմից, որոնք շարունակում են սպանել թուրք դիվանագետներին նույնիսկ մինչեւ այսօր: Նա պնդում էր, որ ավելի շատ հայեր, քան թուրքեր էին զոհվել ավելի ուշ ոչ թե կառավարության գործողությունից, այլ «սովից, հիվանդությունից եւ պարտիզանների հարձակումներից, որոնց այդ ժամանակ իշխանությունները անգոր էին կանխել»⁸⁶: Թուրքիայի դեսպանությունը բավարարված էր ԱԳ-ՀՀՆ-ի՝ ցեղասպանության ճանաչումը մերժելու դիրքորոշումով (*«անհերքելի ապացույցների բացակայությամբ՝ ցույց տալու, որ օսմանյան ղեկավարությունը հայերին ոչնչացնելու հատուկ որոշում էր ընդունել...»*): Սա,

⁸⁵ Նամակ Արեւելյան դեպարտամենտին, ուղարկողի անունը խմբագրված է, սակայն այն գրված է Ջոյս Քուինի անունից, 13 ապրիլի, 1999թ.:

⁸⁶ Նամակ, Թուրքիայի ժամանակավոր հավատարմատարը բարոնուհի Սքոթլանդին (Ըստ Պետական քարտուղարի, ԱԳ-ՀՀՆ), 7 օգոստոսի, 2000թ.:

կարծում ենք, «ճիշտ տեսակետ է, եւ մենք հույս ենք հայտնում, որ այն աջակցություն կստանա»⁸⁷:

60. Այս հույսը լավ հիմնավորված էր: Քեյթ Վազը Թուրքիայի դեսպանին⁸⁸ հաղորդեց, որ կառավարությունը մերժել է հայկական ջարդերը ընդգրկել Հոլոքոստի հիշատակության օրվա մեջ: Պ.Վազը հստակեցնում է, որ այս որոշումը արտահայտում էր «միջդեպարտամենտական ընդլայնված խորհրդակցությունները, ներառյալ ԱԳՀՀՆ-ն»: Հայկական ջարդերը Հոլոքոստի հիշատակման օրվա մեջ բացառելու այս հակասական որոշման վրա ազդել է Արեւելյան դեպարտամենտի հեռանկարը, ինչը չափից շատ է շահագրգռված Թուրքիայի հետ լավ հարաբերություններ պահպանելու հարցում:
61. Պ.Ջասթին ՄըքՔարթին՝ թուրքական կառավարության կողմից առաջադրված պատմաբանը, Լուիսվիլի համալսարանի պրոֆեսոր է: Նա այլ շեշտադրում է կատարում, սակայն ես նրա վերլուծությունները համարում եմ ո՛չ իրավաբանորեն ճիշտ, ո՛չ էլ ցեղասպանության տվյալները փաստացի բացառող: 1915թ. դեպքերը նա դիտարկում է որպես քաղաքացիական պատերազմ եւ այն բնորոշում որպես «... ոչնչացման պատերազմ: Եթե դու բռնվեիր հակառակորդի կողմից, դու կսպանվեիր: Կողմերից ոչ մեկը չէր խնայում կանանց եւ երեխաներին»⁸⁹: Այս բնութագրումը կարող է համապատասխանել ցեղասպանության սահմանմանը, եթե մի կողմի սպանությունները ուղղված կամ թույլատրված էին դրա կառավարության կամ պաշտոնական ղեկավարության կողմից ռասայական կամ կրոնական հիմքերով:
62. ՄըքՔարթին հնարավոր է համարում, որ օսմանյան կառավարությունը

«հրամայել էր Անատոլիայի հայերին տեղահանել Սիրիա ... հարկադիր երթերի արդյունքում հայերի մեծ մասը մահացավ սովից եւ հարձակումներից, նրանցից շատերը սպանվեցին իրենց տարբեր ցեղերի կողմից, ովքեր ներքաշված էին հայերի հետ մահացու պատերազմի մեջ: Այլ հարց չկա՝ բացի նրանից, որ շարասյունները օսմանցիների կողմից լավ պաշտպանված չէին: Այնուամենայնիվ, ավելի քան 200.000 տեղահանված հայեր ապահով հասան Մեծ Սիրիա»⁹⁰:

Սա, իսկապես, ամբողջությամբ համապատասխանում է ցեղասպանության սահմանմանը. այն, որ որոշ զոհեր փրկվել էին (ինչպես տեղի ունեցավ մացիստական Գերմանիայում, Ռուանդայում եւ նույնիսկ Կամբոջայում), որեւէ կապ չունի խնդրի հետ:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 3:

⁸⁸ Նամակ Քեյթ Վազից դեսպան Հ.Է. Կորկմազ Հակտանիբին, 6 փետրվարի, 2001թ.:

⁸⁹ Justin McCarthy, *The Ottoman Turks: an Intoductory History to 1923.* (Longman 1997) էջ 365:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 365:

Կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում սրընթաց արշավի մասին հրաման արձակելու եւ շարասյուներին համապատասխան պաշտպանություն չապահովելու որոշման համար՝ գիտակցելով, որ «մահվան երթերում» շատերը կսպանվեին: ՄըքՔարթին մի պատմաբան է, որ թվում է, թե չի հասկանում ցեղասպանության հիմքում ընկած օրենքը, եւ այդ պատճառով թյուրիմացաբար նշում է⁹¹, որ «եթե դա լիներ ցեղասպանություն, ապա դա շատ տարօրինակ ցեղասպանություն էր, որտեղ իրականում շատ ավելի մարդասպաններ ոչնչացան, քան զոհեր»: Թվերը նշանակություն չունեն, կարեւոր է ցեղասպանության դիտավորությունը: Բացի այդ՝ 1915թ. զոհերը գերազանցապես հայեր էին, մինչդեռ ՄըքՔարթինին հաշվում է թուրքական կորուստները Դարդանելում եւ ռուսական ռազմաճակատում, ինչը կարող էր ամբողջությամբ կեղծ տպավորություն թողնել, քանի որ այդ թուրքերից շատերը սպանվել էին դաշնակիցների եւ ոչ թե հայերի կողմից: Նույնիսկ ընդունելով այդ աղավաղված թվերը՝ հայերը շատ ավելի զգալի թվով էին սպանվել, քան թուրքերը: Թվերը աղավաղված են, եթե ենթադրությունը կատարվում է այն թուրքերի հետ, ովքեր սպանվել էին հայ պարտիզանների կողմից ավելի ուշ՝ 1916թ. ռուսական բանակի ներխուժման ժամանակ: Դրանից հետո իհարկե կային ջարդեր, եւ հայկական թուրք պատմաբանը մոտավորապես 40.000 թուրք զոհերին վերագրում է հայերին⁹²: Ակնհայտ է, որ ՄըքՔարթին համակրում է թուրքական դիրքորոշմանը, բայց նրա գործը չի (ինչպես ավելի ուշ ՆՄԿ-ն պնդում էր, տե՛ս պարագրաֆ 67 եւ 84) հերքում ցեղասպանության մեղադրանքը: Ճշմարտությունն այն է, որ Օսմանյան կայսրության հայերի մեծ մասը զոհվեց, եւ Անատոլիայում նրանցից քչերը ողջ մնացին:

63. Ջասթին ՄըքՔարթին այն երեք պատմաբաններից մեկն է, ում դիրքորոշման վրա հենվում է ԱԳՀՀՆ-ն ցեղասպանության հարցից խուսափելու իր դիրքորոշման համար: ԱԳՀՀՆ-ի նյութում, այնուամենայնիվ, ես նկատում եմ, որ նա ընդունում է, որ կես միլիոն հայեր էին զոհվել: Նա ավելացնում է, որ «օսմանյան պետության դեմ նրանց զինված ապստամբությունն էր դրա պատճառը»՝ չնայած երթերի զոհերի մեծ մասը կանայք, երեխաներ եւ ծերեր էին, եւ սա ավելի շատ քարոզչություն է, քան ճշգրիտ մեկնաբանություն: Նա շարունակում է՝ ընդունելով, որ մահվան պատճառները «երկարատեւ երթից թուլությունը, հյուծվածությունը, կլիմայի կտրուկ փոփոխությունը եւ հարուստ պահակազորի վրա ավազակների հարձակումներն էին կյանքի համար վտանգավոր բոլոր պայմանները, որոնց մասին տեղահանությունների հրաման արձակողները պետք է իմանային (եւ ցանկացած մեկը, ով ուսումնասիրել է խոնված

⁹¹ Ինչպես 1999թ. ապրիլի 19-ի մի նամակում մեջբերում է Թուրքիայի դեսպանը, չնայած ՄըքՔարթինի քաղվածքին հղում արված չէ: Էլեկտրոնային կայքը http://www.turkish_forum.com.tr/en հղում է անում. Ջասթին ՄըքՔարթին, «Հայկական ահաբեկչություն. պատմությունը՝ որպես թույն եւ հակաթույն», *Միջազգային ահաբեկչության մասին գիտաժողովի արձանագրություններից*, Անկարայի համալսարանի հրատարակչություն, 1984թ., էջ 85-94:

⁹² Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (Yale University Press, 1930) էջ 222:

ամբոխների այդ ժամանակների նկարները, որոնք քարշ էին տալիս իրենց աղքատիկ ունեցվածքը, կարող են նրա՝ «հարուստ ուղեկցող պահակախմբի» նկարագրությունը համարել մոլորեցնող եւ տհաճ): Նա ավելացնում է, որ «հաշվարկված է, որ թուրքերը կորցրել են մոտ մեկ միլիոն մարդ նույն պատճառների հետեւանքով», բայց ո՞ւմ կողմից է հաշվարկված, ո՞ր ժամանակահատվածի համար: Օսմանյան կառավարության հրամանով մահմեդականների տեղահանություն չի եղել, եւ համեմատաբար սակավաթիվ թուրք-զոհեր են եղել հայկական չորս քաղաքների խռովությունների ժամանակ (որոնցից միայն մեկը՝ Վանը, հաջողության հասավ): Իհարկե, հազարավոր մահմեդականներ տեղափոխվեցին (այն տներից, որոնք շատ դեպքերում նրանք խլել էին տեղահանվածներից) Անատոլիայի շրջաններ ռուսական բանակի (որտեղ կար հայ կամավորականների ստորաբաժանում) առաջխաղացման հետեւանքով, եւ շուրջ մեկ միլիոն թուրքեր զոհվեցին այն պատերազմի ընթացքում, որին օսմանյան կառավարությունը նախընտրել էր մասնակցել Գերմանիայի կողմից, սակայն ենթադրել, որ սա ամեն դեպքում ցեղասպանության արդյունք էր, երեսպաշտություն կլիներ. իրար հետ համեմատվում են ոչ համարժեք երեւոյթներ (Հոլոքոստի սարսափը չի կարող մեղմացվել ընդամենը արդարացմամբ՝ ասելով, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ավելի շատ գերմանացիներ են զոհվել, քան հրեաներ): Անընդունելի է, որ ԱԳ-ՀՀՆ-ն պետք է այդքան վստահի, որքան նա վստահում է մի ամերիկացի պրոֆեսորի, ում աշխատանքը փաստացիորեն (չնայած նրան, որ թուրք դեսպանը կարող է այդպես մտածել) չի հերքում այն փաստերը, որ օրենքի համաձայն կարող են որակվել ցեղասպանություն:

64. 2001թ. Արեւելյան դեպարտամենտը մեկ այլ թուրքամետ առաջարկություն եւս արեց, երբ Լորդ Բիֆֆինի կողմից բարձրացված՝ Հոլոքոստի օրվանից բացառման հարցերին պատասխաններ էր պատրաստում: Նախընտրելի մի մոտեցումն այն էր, որ *«դեպքերի մեկնաբանությունը դեռեւս պատմաբանների միջեւ անկեղծ քննարկման առարկա է»*: Ելակետային մի ծանոթագիր կա, որում ասված է, որ «հետազոտող վերլուծաբանները անցյալ տարի դարձյալ գիտական համայնքում տեսակետների հավասարակշռումն էին դիտարկում. նրանք հաստատում են, որ անհամաձայնությունները մնում են»⁹³: Նման վերլուծություններ չեն բացահայտվել, եւ ԱԳ-ՀՀՆ-ն Տեղեկատվության ազատության դիմումին ուղեկցող նամակով պատասխաններով հերքում է, որ այդ կարգի ինչ-որ բան գոյություն ունի (տե՛ս վերեւում՝ պարագրաֆ 47): Դեռեւս չկա ըմբռնումը այն բանի, որ գիտնական պատմաբանները փաստեր են հաստատում, իսկ ցեղասպանության հարցը իրավական քննության առարկա է: Այսպես, թե այնպես ակնհայտ է, որ պատմաբանների զգալի մեծամասնությունը այդ շրջանի վերաբերյալ արձանագրել է փաստեր, որոնք

⁹³ ԱԳ-ՀՀՆ-ն ելակետային փաստաթուղթ լորդ Բիֆֆինի բարձրացրած հարցի վերաբերյալ, քննարկման է ներկայացվել 25 հունվարի, 2001թ.:

համապատասխանում են միայն ցեղասպանությանը, եւ նույնիսկ Ջասթին ՄըքԲարթի աշխատանքը, որի վրա հենվում է թուրքական կառավարությունը, չի բացառում իրավական այս բնորոշումը:

65. ԱԳՀՀՆ-ի 2001թ. նախնական պատասխանը, որ բարոնուհի Սքոթլանդը պետք է փոխանցեր լորդ Բիֆֆինին, պնդում էր, որ «*բացի այդ՝ կառավարության իրավախորհրդատուները ասել են, որ ՄԱԿ-ի 1948թ. Յեղասպանության կոնվենցիան, որը ամեն դեպքում չունի հետադարձ կիրառություն, կազմվել էր ի արձագանք Հոլոքոստին, եւ քանի որ եզրույթը կարող է կիրառվել այն ողբերգությունների համար, որոնք տեղի էին ունեցել Հոլոքոստին հաջորդող ժամանակաշրջանում, ինչպես Ռուանդայում էր, այն չի կարող հետադարձ կիրառություն ունենալ*»⁹⁴: Սա կարծես ինչ-որ կասկածելի փորձ է պառլամենտին կուրացնելու ինչ-որ կեղծ իրավական գիտությամբ, եւ եթե կառավարության իրավախորհրդատուները երբեւէ ասել են, որ եզրույթը չի կարող կիրառվել Հոլոքոստին նախորդող դեպքերի համար, ակնհայտ է, որ նրանք սխալվում են: Իհարկե, «ցեղասպանությունը» կարող է հետադարձ կիրառվել, եւ հաճախ էլ կիրառվում է, օրինակ՝ թասմանյան աբորիգեններին 1830-ականներին ոչնչացնելու փորձի համար⁹⁵: Յեղասպանություն հանցագործության համար հետադարձ ուժով դատական կարգով հետապնդումը (ի տարբերություն ռազմական հանցագործությունների կամ մարդկության դեմ հանցագործությունների) չի կարող կիրառվել Յեղասպանության կոնվենցիայից *առաջ* իրականացվածի նկատմամբ (տե՛ս վերելում՝ պարագրաֆ 29), բայց դա բոլորովին այլ խնդիր է: Ավելին՝ 1948թ. Կոնվենցիան չէր ստեղծվել զուտ Հոլոքոստին ի պատասխան: Պատմական ապացույցները ցույց են տալիս, որ Ռ-աֆայել Լեմկինը հենց հայոց ցեղասպանությունը ի նկատի ուներ Կոնվենցիայի սկիզբը դնելիս, որի Նախաբանի մեջ անուղղակի հղում է արված հայոց ցեղասպանությանը (տե՛ս վերելում՝ պարագրաֆ 27): Քաղաքականության փաստաթղթերում կառավարության իրավաբանների առաջարկությանը որեւէ հղում չկա, ուլքեր, եթե այդպիսիք կան, պետք է որ ծանոթ չլինեին Յեղասպանության կոնվենցիայի նախապատմությանը:

66. ՄԹ քաղաքականությունը հաջորդ անգամ քննարկվեց 2004թ.-ին՝ այն բանից հետո, երբ Հայաստանի կառավարությունը վիրավորվեց, երբ Բրիտանիայի դեսպանը ոչ դիվանագիտորեն շեշտեց այն տեսակետը, որ «չկա անհերքելի ապացույց», որ երբեւէ այդ ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել: Պետքարտուղար Բիլ Ռամսեյն ուղղված մի

⁹⁴ Խորհրդարանական հարցման ելակետային փաստաթուղթ՝ կապված 2001թ. հունվարի 25-ին լորդ Բիֆֆինի կողմից գրավոր ներկայացրած մի հարցի քննարկմանը. բարոնուհի Սքոթլանդի պատասխանի նախագիծ:

⁹⁵ Ամբողջ ռասան բնաջնջվեց բրիտանացի զինվորների եւ դատապարտյալների ու վերաբնակիչների կողմից Տասմանիայի մայրցամաքային մասում. 47 կենդանի մնացածներն արտորվեցին դեպի մի հեռավոր կղզի: 1938թ. մի խորհրդարանական հանձնաժողով գեկուցեց, սրը Գիլբերտ Մյուրրեյի հաստատմամբ, որ սա «անմարսելի բիծ է» Բրիտանիայի հեղինակության վրա. ցեղասպանության հանցագործությանը հարմար մի նկարագրություն՝ Լեմկինի կողմից այդ բառը ստեղծելուց մեկ դար առաջ:

հուշագիր (գրված ԱԳ-ՀՀՆ պաշտոնյա Մայմոն Բաթի կողմից) ընդունում է, որ «Թուրքիան զգալի դիվանագիտական աղբյուրներ է օգտագործում հնարավոր որեւէ ճանաչում վիժեցնելու համար»: Թուրքիան ամեն դեպքում խստորեն կարճազանքի ՄԹ կողմից ճանաչման ցանկացած առաջարկին»⁹⁶: Սա էր այն պատճառը, որ Բաթթը առաջարկեց, որ քաղաքականությունը պետք է պահպանվի:

67. Ինչ-որ մի պահի 2004թ. կամ 2005թ. (բացահայտված հուշագրերը թվագրված չեն) ԱԳ-ՀՀՆ-ն նախարարներին տվեց սովորական երդումը Պալատում պատասխանների համար, սակայն առաջարկում էր, որ «եթե ճնշում լինի», նրանք կարող էին ավելացնել.

«Պատմաբանների շրջանում անկեղծ բանավեճ կա այն մասին, թե արդյո՞ք 1915-16թթ. դեպքերը համապատասխանում էին ցեղասպանությանը, ինչպես սահմանված է 1948թ. ՄԱԿ Կոնվենցիայում: Անվանի պատմաբաններ, ովքեր առաջարկում են ցեղասպանության որակման դեմ՝ ներառյալ պրոֆ. Բեռնար Լյուիսը նախկինում Փրինսթոնից, դոկտոր Լոուրի Փրինսթոնից եւ պրոֆ. Ջասթին Մրք-Քարթին Լուիսվիլի համալսարանից»⁹⁷:

Թուրքիայի դեսպանը, ինչպես տեսանք, Ջասթին Մրք-Քարթինից տեքստը ներկայացրեց 2001թ., եւ հաջորդ փոխանակումը ենթադրում է, որ այս երեք անունները ի սկզբանե կարող են ներկայացված լինել ԱԳ-ՀՀՆ-ի հետազոտող Քրեյգ Օլիֆանտի կողմից (տե՛ս ստորեւ՝ պարագրաֆ 83-84): Դրանք առաջին անգամ հայտնվեցին 2001թ. Քեյթ Վազի կողմից ՊԱ-ին գրված նամակում, ով հարցնում էր, թե ինչ աղբյուրների վրա էր ԱԳ-ՀՀՆ-ն հենվում⁹⁸: Վազը գրել է. «Պրոֆեսոր Բեռնար Լյուիսը նախկինում Փրինսթոնից... 1993թ. ասաց, որ դա «խիստ կասկածելի է, որ թուրքերը իրականացրել էին բնաջնջման համակարգված քաղաքականություն»: Նա ավելացրեց, որ թե՛ Հեթ Լոուրին, թե՛ Ջասթին Մրք-Քարթին «վիճարկում են, որ ապացույցները հիմնավորում են ցեղասպանության վճիռը»:

68. Բեռնար Լյուիսը Սերժավոր Արեւելքի գծով ուսումնասիրությունների հայտնի պրոֆեսոր է: Սակայն 1993թ. *Le Monde* տրված հարցազրույցում Վազը չէր բացահայտել, որ նրա դիտողությունների պատճառով նա Ֆրանսիայում դատական կարգով պատասխանատվության է ենթարկվել եւ տուգանվել (թեւէ ընդամենը մեկ ֆրանկով) հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու համար⁹⁹: Ավելի ուշ հարցազրույցում նա ասաց, որ «ոչ ոք չի կասկածում, որ սարսափելի դեպքերը տեղի են ունեցել», եւ որ հարյուրավոր հայեր են

⁹⁶ Հուշագիր Պետական քարտուղար Բիլ Ռամմելին Մայմոն Բաթից՝ վերնագրված «Հայաստան. բանավոր նոտա Հայաստանի ԱԳ-Ն-ից», 19 մարտի, 2004թ.:

⁹⁷ Փաստաթուղթ՝ վերնագրված «Հայաստան. պետական ուղղություններ» (չթվագրված): Այն բացառում է Բեն Ութաքերի զեկույցը, տե՛ս ստորեւ, պարագրաֆ 72:

⁹⁸ Նամակ Քեյթ Վազը (Եվրոպայի հարցերով նախարար) Ջուլիա Դաունին, ՊԱ, 12 մարտի, 2001թ.:

⁹⁹ Տե՛ս նամակ՝ ուղարկված Փրինսթոնի շրջանավարտների ամսագրին պրոֆ. Բեռնար Լյուիսից, 15 հունիսի 1996թ. http://www.princeton.edu/~paw/archive_old/PAW9596/16_9596/06051et.html#story3:

գոհվել¹⁰⁰: Նա բացատրեց, որ *Le Monde*-ում նա ընդամենը փորձել էր հերքել այն պնդումը, որ սերտ զուգահեռ կա հայերի տառապանքների եւ նացիստական Գերմանիայում հրեաների տառապանքների միջեւ. առաջինների որոշ մասը ակտիվորեն պայքարում էին պետության դեմ, մինչդեռ վերջինները ոչ մի տեսակի զինված ընդդիմություն չէին ցուցաբերում նացիստական կարգերի նկատմամբ: Նա ընդունում էր, որ «անշուշտ, թուրքերը դիմեցին շատ դաժան միջոցների» հայ ազատամարտիկներին ճնշելու համար, սակայն պնդում էր, որ «կա հստակ ապացույց այն բանի, որ թուրքական կառավարության կողմից որոշում էր ընդունվել տեղահանելու հայ ազգաբնակչությանը... սակայն չկա ապացույց զանգվածային սպանությունների որոշման վերաբերյալ...»¹⁰¹: Լյուիսը չի հասկանում, որ ցեղասպանության որոշումը կարող է ընդունված լինել կառավարության հստակ պլանավորված ձախողման ներքո պաշտպանելու նրանց, ում նա տեղահանում էր, որոնց մեծամասնությունը՝ կանայք եւ երեխաներ իհարկե ակտիվորեն չէին պատերազմում պետության դեմ: Լյուիսը դժգոհություն է հայտնում, որ «ներկայումս «ցեղասպանություն» բառը շատ ազատորեն է կիրառվում նույնիսկ այդ դեպքերի համար, որտեղ արյունահեղություն ընդհանրապես չի եղել»¹⁰²: Դա այն դժգոհությունն է, որ կարող է արվել այն դեպքերը «ցեղասպանություն» որակելու դեմ, որտեղ առանձին ռասայի մոտ կեսը ոչնչացվեց: Վազի նամակը ենթադրում էր, որ Լյուիսը ԱԳ-ՀՀՆ-ի «աղբյուր է», սակայն փաստաթղթերում չկա որեւէ ապացույց, որ նրա հետ երբեւէ խորհրդակցել են: Շատ հնարավոր է, որ ԱԳ-ՀՀՆ-ն ուշադրություն դարձրեց նրա կարծիքին միայն նրա դատական կարգով հետապնդվելու հրապարակայնության հետեւանքով:

69. Դոկտոր Հեթ Լոուրին հակասական անձ է, նա հրահրեց «Հեթ Լոուրիի գործը» այն բանից հետո, երբ Փրինսթոնի համալսարանը մեծ գումար ընդունեց թուրքական կառավարությունից եւ նրան նշանակեց «Աթաթուրքի ամբիոնում», որը այդ կառավարությունը հովանավորում էր: Տարածայնությունը ջրի երես ելավ, երբ բացահայտվեց, որ նա ցեղասպանությունը ժխտելու նամակներ էր պատրաստել Թուրքիայի դեսպանի համար¹⁰³: Թե՛ դոկտոր Լոուրին, թե՛ համալսարանը դատապարտվեցին հանրագրով շուրջ հարյուր առաջատար գրողների եւ գիտնականների կողմից՝ ներառյալ Արթուր Միլլերը, Հարոլդ Փինթերը, Սյուզան Ջոնսոնը, Ռիչարդ Ստայրոնը, Ջոն Ափդաքը, Կուրտ Վոնեգուտը, Նորման Մեյլերը, Սիմուս Հինին, Գեբորա

¹⁰⁰ Տե՛ս Փարիզի առաջին ատյանի դատարանի դատավճիռը, 21 հունիսի, 1995թ., որը մեջբերում է 1993թ. նոյեմբերի 18-ի *Le Monde* հարցազրույցը եւ 1994թ. հունվարի 1-ին *Le Monde* տպված «Բեռնար Լյուիսի առաջարկած պարզաբանումը» կայքում.

http://www-genocide.org/Affirmation.240/current_category.76/affirmation_detail.html

¹⁰¹ Պրոֆեսոր Բեռնար Լյուիս, Ազգային մամուլի ակումբում արված մեկնաբանություններ, 14 ապրիլի, 2002թ.: Տե՛ս տեսանյութը կայքում.

<http://www.armenian-genocide.com/2007/10/professor-bernard-lewis-conemns.html>

¹⁰² Նույն տեղում:

¹⁰³ Roger W. Smith, Eric Markusen, and Robert Jay Lifton “Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide” *Holocaust and Fenocide Studies*, Vol. 9 Number 1, Spring 1995, էջ 1-22:

Լիփստադտը եւ Ալեն Գինզբերգը: Արդարացի կլիներ նշել, որ գրողները հավանաբար պատմաբաններից շատ չեն խորացել ցեղասպանության օրենքի էության մեջ, եւ պարզվում է, որ դոկտոր Լոուրին, իր անձնական հնարավորությունները օգտագործելով, իրականում չի ժխտել է ցեղասպանությունը, այլ պարզապես ասել է, որ նա պատրաստ չէ զանգվածային սպանություններին այս որակումը տալ, քանի դեռ ամբողջությամբ չի ուսումնասիրել օսմանյան արխիվները: Նա նշում էր, որ նա «չի կարող ընդունել այս մարդկային ողբերգության բնորոշումները՝ որպես նախապես ծրագրված, պետության կողմից իրականացված ցեղասպանություն... եթե եւ քանի դեռ օսմանյան պետության պատմական փաստաթղթերը... ուսումնասիրված եւ գնահատված չեն հեղինակավոր գիտնականների կողմից»¹⁰⁴: Ըստ նրան աջակցող էլեկտրոնային կայքի՝ նրան օսմանյան արխիվներին մուտքի իրավունք էր տրվել, ինչով նա հնարավորություն էր ստացել գտնելու մեկ փաստաթուղթ, որը, նրա ասելով, «որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ հայերի սպանություններում ներգրավված է եղել կառավարությունը»¹⁰⁵: Ցանկացած դեպքում, այն պատմաբանները, ովքեր թուրքամետ դիրքորոշում էին որդեգրել թուրքական կառավարության փողերը վերցնելուց հետո եւ ստացել էին փաստաթղթերին հատուկ մուտքի իրավունք, ունեն շահերի բախում: Հաշվի առնելով դոկտոր Լոուրին շրջապատող հակասությունները, համեմատաբար համեստ գիտական հեղինակությունը եւ թուրքական կառավարության հետ ֆինանսական հարաբերությունները՝ ցեղասպանության ժխտման կամ առնվազն դրանից խուսափելու համար նրա տեսակետի վրա հենվելու բրիտանական կառավարության ընտրությունը տարօրինակ է:

Հետագա հարցապնդումները

70. 2004-2005թթ. հուշագրում կա կցված «ելակետային հուշագիր», որը արդար լինելու որոշ փորձեր է կատարում.

«Այն հարցը, թե որքանով էին սպանությունները պաշտոնական, պետական քաղաքականություն, երկարատեւ բանավեճի ենթակա է: Սակայն երիտթուրքական շարժումը, որը կառավարում էր Օսմանյան կայսրությունը 1908թ.-ից, անկասկած հավատացած էր, որ հայերը կայսրության միասնության եւ անվտանգության համար վտանգ էին ներկայացնում... Անկողմնակալ եւ ոչ մասնագետ եվրոպացի պատմաբանները թվում է, թե համաձայն են, որ դրանում կա ինչ-որ պաշտոնական դավադրություն:

¹⁰⁴ Հոդված Rich Miller, “History and the power to change it. Academic leaders erupt over appearance of Turkish influence at Princeton”, *The Trenton Times*, 10 December 1995:

¹⁰⁵ Հոդված Lis Verderman, “Professor feels the heat”, *The Princeton Alumni Weekly*, 24 January 1996, էջ 14-15, վերաստված կայքում՝ <http://www.tallarmeniantale.com/lowry.htm>:

Սակայն որքա՞ն հեռու էր այն գնում... Այս պատմաբաններից մեկը՝ Ա. Լ. Մրքֆին, նշում է. *Օսմանյան կայսրության վերջին շրջանը՝ 1908-23թթ., (Լոնգման 1998թ.) ուրվագծում է հետեւյալ հավասարակշռությունը. «Դժվար է, եթե ոչ անհնարին, խուսափել այն եզրակացությունից, որ այն բանից հետո, երբ բռնագաղթ կազմակերպվեց, օսմանյան ղեկավարությունը կամ գոնե դրա որոշ մասը չխորշեցին հնարավորությունն օգտագործելուց լուծելու մի խնդիր, որը տասնամյակներ շարունակ կայսրությանը բավականին տհաճություններ էր պատճառել»¹⁰⁶:*

Այս գգուշավոր եզրակացությունը միայն մոտավոր է համապատասխանում այն պատմական ճշմարտությանը, որը հանդիպում է ցեղասպանության ապացույցի բավարար չլինելու մասին ԱԳ-ՀՀՆ նախարարներին ուղղված իրավաբանորեն անհասկանալի հաղորդագրությունների հարյուրավոր էջերում:

71. Այնուամենայնիվ, 2005թ. կեսերին ՆՄԿ-ի թուրքամետ դիրքորոշումը վերանայվեց եւ վերահաստատվեց: Թուրքիայի Քրեական օրենսգրքի 301-րդ հոդվածի վերաբերյալ, որով մի շարք գրողներ եւ մտավորականներ մեղադրվեցին հայոց ցեղասպանությունը հիշատակելու համար, ճնշման ներքո ԱԳ-ՀՀՆ-ն հայտարարեց, որ ցեղասպանության հիշատակումը օրենսգրքով արգելված չէ, այլ միայն «պարզաբանող գրությամբ», ինչին այն պետք է վերաբերի¹⁰⁷: Սա դատամտական արձագանք էր ճշմարտությունը խոսելու կամ առնվազն ճշմարտությունը հրապարակելու կամ հստակ հիմնավորված տեսակետի համար քաղաքացիներին Թուրքիայի կողմից հետապնդելու համար, որը ենթադրում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի աղաղակող խախտում:
72. 2005թ. Եվրոպայի հարցերի գծով նախարար Գեորգի ՄրքՇեյնը առաջարկեց ստեղծել Անկախ միջազգային հանձնաժողով՝ դիտարկելու համար 1915թ. զանգվածային սպանությունները: Կասկածից վեր է, որ նա ի նկատի ուներ ուսումնասիրող հանձնաժողով, բայց թուրքական կառավարությունը համաձայնվեց միայն պատմաբանների հանձնաժողովի ուսումնասիրությանը: Հայաստանի կառավարությունը պատասխանեց, որ դա չի լուծի խնդիրը, ինչը, անշուշտ, ճիշտ էր: Այս հիմնախնդիրը պաշտոնապես լուծելու վճռական միջոցը կլինեին ՄԱԿ-ի կողմից հատուկ միջազգային դատարան հիմնելը՝ քննելու համար բոլոր ապացույցները (որոնք, անկասկած ներկայացված են պատմաբանների օգնությամբ) եւ որոշել՝ արդյո՞ք օսմանյան իշխանությունների վարքաճելը հավասարեցվում է ցեղասպանության մեջ

¹⁰⁶ ԱԳ-ՀՀՆ փաստաթուղթ՝ վերնագրված «Ելակետ. Հայաստան 1915-16» (առանց ամսաթվի):

¹⁰⁷ Խորհրդարանական հարցման ելակետային փաստաթուղթ՝ կապված Լորդերի պալատում արված բանավոր հարցի հետ: Պատասխանը պետք է տրվի 2005թ. հուլիսի 14-ին լորդ Թրիգմանի կողմից: Հարց 4. Ինչպիսի՞ն է ՆՄԿ-ի տեսակետը Թուրքիայի Քրեական օրենսգրքի այն հոդվածի վերաբերյալ, որը հայկական «ցեղասպանության» հաստատումը որակում է որպես պետության դեմ հանցագործություն:

գործակցության: 2009թ. սեպտեմբերին թուրքական եւ հայկական կառավարությունները Շվեյցարիայի միջնորդությամբ համաձայնության եկան Գիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին Արձանագրության շուրջ: Այս ողջունելի զարգացումը ներառում է «պատմական կողմի վերաբերյալ երկխոսելու» հեռանկար՝ «պատմական փաստաթղթերի եւ արխիվների անկողմնակալ գիտական հետազոտության միջոցով ուրվագծելու համար գոյություն ունեցող խնդիրը եւ ձեակերպելու համար առաջարկությունները»¹⁰⁸: Թուրքական մամուլը բարձրագույն այս մասին՝ ասելով որ հայերն ընդունել են «Պատմաբանների հանձնաժողովը», թեւ խոսքն ընդամենը նախնական ուսումնասիրության մասին էր: Չկա որեւէ պաշտոնական որոշում, որը ընդունվել է պատմաբանների հանձնաժողովի կողմից՝ հիմնախնդիրը պահանջում է անկախ դատական քննության որոշում: «Գոյություն ունեցող խնդիրների ցանկացած սահմանում» պետք է սկսվի Թուրքիայի Քրեական օրենսգրքի 301-րդ հոդվածը չեղյալ համարելուց, որով հայերի զանգվածային սպանությունները Թուրքիայում «ցեղասպանություն» բառով հիշատակելը սահմանվում է որպես հանցագործություն:

73. Վստահելի մեկ միջազգային հետաքննությունն է կատարվել, եւ տարօրինակ է, որ քաղաքականության փաստաթղթերի հարյուրավոր էջերում դրան միայն մեկ աղոտ եւ խուսափողական հղում կա: Այն ուղղված էր ՄԱԿ-ի Տնտեսական եւ սոցիալական խորհրդի կողմից (Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի խնդրանքով) եւ արվեց Ցեղասպանության մասին հատուկ զեկուցող պրն Բեն Ուիթքերի՝ Բրիտանական դատապաշտպան եւ Հեմփսթեդից Լեյբորիստական կուսակցության պառլամենտի նախկին անդամի կողմից: 1985թ. նա զեկուցեց, որ չկա որեւէ կասկած եզրակացնելու համար, որ 1915թ. վայրագությունները հանգում են ցեղասպանության¹⁰⁹: Մա նրա որոշման վճռական ելակետն էր. նախորդ զեկուցողը նախապես եզրակացրեց, որ Թուրքիան մեղավոր է ցեղասպանության մեջ, սակայն այս եզրակացությունը հանվեց թուրքական բողոքից հետո՝ հանուն «միջազգային համայնքում միասնությունը պահպանելու»¹¹⁰: Ուիթքերի զեկույցը ազդեցիկ փաստաթուղթ է, որին բրիտանական ցանկացած կառավարություն նշանակություն է տալիս, թեւ զարմանալիորեն ԱԳ-ՀՀՆ-ի նյութերում դրան որեւէ հղում չկա:

¹⁰⁸ Հրապարակված է <Լրագրի> կողմից, սեպտեմբերի 1, 2009:

¹⁰⁹ Ben Whittaker, *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/6: «Պետական ուղղությունների» մասին մի չքվագրված գրություն, որ նախարարը կարող էր կազմել, ենթադրում է, որ «ճնշման դեպքում». նա կարող էր անդրադառնալ երեք ականավոր պատմաբաններին (Լյուիս, Լատրի եւ Մըք-Քարթի), իսկ 1985թ. զեկույցի մասին հարց ստանալու դեպքում (չհիշատակելով դրա հեղինակին) նա կարող էր ասել, որ «այդ ժամանակից ի վեր մենք տեղյակ չենք, որ դա հիշատակվի ՄԱԿ-ի որեւէ փաստաթղթում կամ ֆորումում»:

¹¹⁰ Sbu Schabas, հղում 16, վերետում, էջ 555-8:

Վերջին պառլամենտական գործընթացները

74. 2006թ. Սթիվեն Փաունդը նախաձեռնեց հիմնախնդրի քննարկում նստաշրջանի փակումից առաջ: ԱԳ-ՀՀՆ-ն Ջեֆ Հունիին զեկուցեց, որ.

«ՆՄԿ-ն շարունակաբար ապացուցել է, որ չկա հատակ հիմք՝ ապացուցելու, որ օսմանյան վարչակազմի վերնախավը հատուկ որոշում էր ընդունել վերացնելու իրենց իշխանության տակ գտնվող բոլոր հայերին: Չի եղել որեւէ պատճառ փոխելու այդ դիրքորոշումը»¹¹¹:

Այնուամենայնիվ, մինչեւ այս փուլը ԵՄ ութ խորհրդարաններ ընդունեցին որոշում՝ ճանաչելով ցեղասպանությունը՝ Ֆրանսիան, Իտալիան, Լեհաստանը, Հունաստանը, Բելգիան, Սլովակիան եւ Նիդեռլանդները, էլ չենք ասում Սուրբ Վատիկանի, Ուրուգվայի, Արգենտինայի, Ռուսաստանի, Լիբանանի եւ Կանադայի մասին: Տարբեր խորհրդարաններ, ներառյալ Գերմանիայի Բունդեսթագը եւ ԱՄՆ Ներկայացուցիչների պալատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը, քննարկում էին հիմնախնդիրը¹¹²: Այս ժամանակահատվածում հաղորդագրությունները շարունակվում էին.

«Թուրքիան ներալզիկ է¹¹³ եւ ցեղասպանության համար պատասխանատվություն կրելու վերաբերյալ ընդունում է պաշտպանողական կեցվածք՝ չնայած այն փաստին, որ դեպքերը տեղի էին ունեցել Օսմանյան կայսրության ժամանակաշրջանում, այլ ոչ թե ժամանակակից Թուրքիայում: Կային բազմաթիվ թուրքեր, ովքեր կորցրին իրենց կյանքերը պատերազմում, եւ կարող է լինել փոխհատուցման պահանջի տարր, եթե նրանք ընդունեն ցեղասպանության համար պատասխանատվությունը: Այս պաշտպանողականությունը նշանակում է, որ Թուրքիան պատմականորեն խեղդում է բանավեճը իր երկրում եւ զգալի դիվանագիտական ջանքեր է գործադրում վիժեցնելու համար ցանկացած հետագա քննարկում»¹¹⁴:

75. Սթիվեն Փաունդի նախաձեռնած բանավեճը շարունակվեց 2006թ. հունիսի 7-ին: Ջեֆ Հունը կառավարության անունից հստակորեն կարդաց իր ԱԳ-ՀՀՆ-ի հաղորդագրությունը:

¹¹¹ Ուղղորդող գրություն Ջեֆ Հունին Ռուսաստանի, Հարավային Կովկասի եւ Կենտրոնական Ասիայի դիրեկտորատից, ԱԳ-ՀՀՆ, 6 հունիսի, 2006թ.:

¹¹² 2007թ. Կոմիտեն 27-21 հարաբերակցությամբ քվեարկեց Հայկական ցեղասպանությունը ճանաչելու օգտին: Այս 106 Բանաձեռն քվեարկության շրջվեց Պալատում՝ պատճառաբանությամբ, թե այն կարող է վնասել ԱՄՆ ազգային անվտանգությանը, այսինքն, եթե Թուրքիան ի պատասխան տեղափոխեր ԱՄՆ ռազմական բազաներն ու վերահսկող կայանները:

¹¹³ Այսինքն՝ նյարդային ջղաձգումների մեջ է ընկնում ամեն անգամ, երբ խնդիրը բարձրացվում է:

¹¹⁴ Ուղեկցող գրություն Ջեֆ Հունին, 6 հունիսի, 2006թ.

Սակայն այս անգամ «ապացույցները բավականաչափ անհերքելի չեն» կրկնելու փոխարեն ի ցույց դրեց բավականին նոր տեսակետ.

«Փաստն այն է, որ ցեղասպանության հանցագործության իրավական անվանումը կամ սահմանումը տրված չէ այն ժամանակում, երբ այս զանգվածային սպանություններն իրականացվել են: ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության կոնվենցիան ուժի մեջ է մտել 1948թ., ուստի այն դեպքերի համար, որոնք մենք քննարկում ենք, անհնարին էր զանգվածային սպանությունները որակել որպես ցեղասպանություն՝ մտովի փորձելով Կոնվենցիայի ցեղասպանության սահմանումները կիրառել արտահայտելու սարսափելի ողբերգությունը, որը այս դեպքում տեղի էր ունեցել դրանից երեսուն տարի առաջ: Իրավունքի ընդհանուր պրակտիկան է չկիրառել նման հետադարձ պատասխանատվություն...»¹¹⁵:

76. Սա անհեթեթություն է: Գոյություն չունի «իրավունքի մեջ ընդհանուր պրակտիկա», որպեսզի ցեղասպանության սահմանումը «մտովի» չկիրառվի այն ողբերգությունների համար, որոնք տեղի են ունեցել Կոնվենցիայի վավերացումից առաջ: «Իրավունքի ընդհանուր պրակտիկան» վերաբերում է կանոնին դատական կարգով չհետապնդելու այն հանցագործության համար, որը այն կատարելու պահին հանցանք չի համարվել, բայց ոչ ոք չի խոսում հետապնդելու մասին, նրանցից եւ ոչ մեկը չի մնացել, որ հետապնդվի: Պ.Հունը շարունակեց՝ ասելով, որ անհնարին է այսօր փոխարինում ապահովել «ապացույցի ներկայացման, խաչաձեւ հարցաքննության համար, որոնք անհրաժեշտաբար կծագեն ընդհանուր իրավասության դատարանում»: Բայց հարցադրումը չի փորձում կատարել այս կարգի հետաքննություն: Իհարկե, եթե Թուրքիան եւ Հայաստանը համաձայնության գալին միջազգային դատական տրիբունալի վերաբերյալ, ապացույցներ ներկայացնելու ընթացքը եւ խաչաձեւ հարցաքննող փորձագետներ լրիվ տեղին կլինեին: Եթե այրն Հունը կարծում էր, որ կան իրավական տեսանկյունից որոշ տեխնիկական դժվարություններ 1915թ. զանգվածային սպանությունները որակելու որպես ցեղասպանություն, ապա նա թյուրիմացության մեջ է: 2006թ. հոկտեմբերին այրն Հունը այցելեց Հայաստան. նրա զեկույցը մեծապես հիշեցնում էր իր սեփական ելույթը (ինչն իր հերթին բառացիորեն ընթերցվել է իր ԱԳՀՀՆ-ի զեկույցում): Ինչեւէ, 5-րդ պարագրաֆը (որը զգալիորեն խմբագրվել է միջազգային հարաբերությունները, այսինքն՝ Թուրքիայի հետ, վնասելու մտավախությունից) վերջանում է չխմբագրված նախադասությամբ. «Թուրքիան անկասկած վճռականորեն

¹¹⁵ Ջեֆ Հուն, Համայնքների պալատ, Համայնքներ Հանսարդ, 7 հունիսի, 2006թ., Մաս 136WH:

կարճագանքի ՄԹ կողմից ճանաչման ցանկացած առաջարկին»¹¹⁶: Սա անտարակույս բացատրում է ԱԳՀՀՆ-ի առաջարկության եւ ՆՄԿ դիրքորոշման իրական պատճառը ներկայիս Լեյբորիստական կառավարության եւ նախկին կառավարությունների գործունեության ամբողջ ժամանակահատվածում:

77. 2007թ. մարտին լորդ Էյվերդին վերադարձավ վիճահարույց խնդրին՝ խնդրելով բրիտանական այն պատմաբանների անունները, որոնց կարծիքի վրա ՆՄԿ-ն հենվում է մերժելու համար 1915-16թթ. հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը որպես ցեղասպանություն որակելը: Դրա արձագանքը եղավ պահանջելը, որ ԱԳՀՀՆ-ն «ընդգրկի պատմական աղբյուրների եւ աշխատանքների բազմազանություն»¹¹⁷: Սա լրջորեն մոլորեցնող էր: Այն աղավաղվում էր ԱԳՀՀՆ-ի պահանջին տրված արձագանքով (տե՛ս վերելում նշված պարագրաֆ 47): Միակ հիշատակված աղբյուրներն էին «Կապույտ գիրքը» (որը պարունակում էր վկաների՝ ցեղասպանության ժխտման հետ անհամատեղելի հայտարարություններ) եւ Մալքոլմ Յափ անունով բրիտանացի պատմաբանը, որը, ասում են, ունի «կասկածելի» այլ պատվիրատուներ: Պրոֆեսոր Յափը Մերձավոր Արեւելքի հետազոտություններ ամսագրի խմբագիրների խորհրդատվական հանձնաժողովի անդամ է եւ անտարակույս կասկածի տակ է առել Վահագն Դադրյանի «Հայոց ցեղասպանության պատմությունը» գիրքը, բայց ոչ ցեղասպանության վերաբերյալ հայտարարությունը հերքելու ձեռով¹¹⁸: Յափը ընդունում է, որ զանգվածային սպանությունները տեղի են ունեցել, որ «դրանում օսմանյան ղեկավարության կողմից որոշ թողություն եւ նույնիսկ մասնակցություն է եղել»: Նա ընդունում է, որ օսմանյան կառավարությունը հրամայել է իրականացնել տեղահանություն՝ «առանց համապատասխան փոխադրամիջոցների, սննդի եւ անվտանգության ապահովման»: Նա ասում է, որ «չնայած Դադրյանը բազմաթիվ տեղեկություններ է հավաքագրում, որոնք կարծես թե ենթադրում էին, որ օսմանյան կառավարության անդամները ցանկանում էին ոչնչացնել հայերին, նա չի կարողանում գտնել որեւէ փաստաթուղթ, որը պարունակում է կոտորածի հստակ հրաման»: Այս ձախողումը, ինչին ես ուշադրություն դարձրի, վճռորոշ չէ. այս կարգի փաստաթղթեր հայտնաբերված չեն նաեւ Նացիստական եւ Ռուսական պետական փաստաթղթերում, եւ չնայած դրան՝ գերազանցում են մանրակրկիտ ապացույցները: Յափը նպատակ չունի կիրառել օրենքը, եւ գրքի վերաբերյալ նրա դիտարկումը ՆՄԿ-ի համար ցեղասպանությունը ժխտելու որեւէ հիմք չի ապահովում:

¹¹⁶ Ելակետային փաստաթուղթ 2006թ. հոկտեմբերին Հայաստան կատարած Ջեֆ Հունի այցի համար՝ վերնագրված «Հայաստան. Թուրքիայի հետ հարաբերությունները եւ 1915-16թթ. «ցեղասպանությունը»: Կարետր հաղորդագրություններ»:

¹¹⁷ Լորդ Թրիսման, Լորդերի պալատ, Գրավոր պատասխաններ, Հենսարդ, 29 մարտի, 2007թ., Մաս WA321:

¹¹⁸ Malcolm Yapp, "Review article: The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Casucasus by Vahakn N Dadrian", *Middle Eastern Studies*, Vol 32, No 4 (Oct 1996), էջ 395-397:

78. ՆՄԿ-ն հրաժարվում է ընդունել, որ պատմաբանների շրջանում տեսակետների հավասարակշռումը այն է, որ կոտորածները հանգում են ցեղասպանության: Նույն գրության մեջ ԱԳ-ՀՀՆ-ն վստահաբար պնդում է, որ ապրիլի 24-ին՝ ցեղասպանության հիշատակի օրը հրավիրված ոչ բոլոր նախարարները (տկն Բեքեթը, այրն Հունը եւ տկն Հոուելսը) կժամանեն¹¹⁹: Անկասկած, դա ԱԳ-ՀՀՆ-ի առաջարկության արդյունքն է, ինչպես 1995թ. այրն Հոգգի դեպքում:
79. 2007թ. հուլիսի 2-ին հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ՆՄԿ-ի դիրքորոշման հուշագիրը վերահաստատեց այն դիրքորոշումը, ըստ որի «բացակայում են անհերքելի փաստերը՝ ապացուցելու համար, որ օսմանյան ղեկավարության վերնախավը ընդունել էր իր ենթակայության տակ գտնվող բոլոր հայերին ոչնչացնելու հատուկ որոշում»¹²⁰: Հետագայում ավելացվեց շփոթեցնող պնդումը, որ «իրավունքի միջդատական քննության հետադարձ կիրառումը սովորական պրակտիկա չէ»: Չի կարող լինել տրամաբանական կամ իրավական որեւէ առարկություն հեղինակավոր այնպիսի դատաքննության հանդեպ, որը կորոշի՝ արդյո՞ք 1915թ. դեպքերը համապատասխանում են 1948թ. սահմանմանը:
80. Պրն Դենիս ՄըքՇեյնի կողմից արված առաջարկությունը՝ ստեղծել անկախ հանձնաժողով, ամբողջությամբ հավանության է արժանանում այս հուշագրում, չնայած միակ հանձնաժողովը, որ Թուրքիան առաջարկում էր ստեղծել, պատմաբաններ ընդգրկող հանձնաժողովն էր՝ իսկապես մի անհիմաստ գործողություն: Սա կարծես երդում է դառնում. 2007թ. հոկտեմբերի 16-ին Էնդրյու Ջորջի, ՊԱ-ի հետ հանդիպման ժամանակ նախարարներին հրահանգ տրվեց պառլամենտի հայամետ անդամներին խրախուսելու՝ Հայաստանի կառավարության վրա լոբբինգ գործադրելով համոզել պատմաբանների հանձնաժողովի թուրքական առաջարկությանը ավելի դրական արձագանքել, իսկ այս ճնշումը հավանաբար հանգեցրել է այն զիջմանը (ինչը նկարագրված է պարագրաֆ 72-ում), որը տեղ է գտել դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին Արձանագրության մեջ:
81. Այս ծավալուն նյութերի մեջ որեւէ նշում չկա, որ Բրիտանիան 1915թ. զանգվածային սպանությունները դատապարտում է որպես «մարդկության դեմ հանցագործություն»: Իրականում որոշ հուշագրեր տարընթերցվում են, որպես թե կառավարությունը դատապարտում է երկու կողմերին էլ եւ չի մեղադրում թուրքերին: Այս զեկույցում ԱԳ-ՀՀՆ-ի ձեռագիրը նորից ի հայտ է գալիս՝ նախարարին ասելով, որ «սա հուզական թեմա է, եւ մենք չենք ակնկալում հեշտ հանդիպում, վերջապես չկա որեւէ դրական

¹¹⁹ Խորհրդարանական հարցման ելակետային փաստաթուղթ՝ կապված լորդ Էյվերիի գրավոր հարցման 2007թ. մարտի 19-ին քննարկման հետ. պատասխանի նախագիծ լորդ Թրիգմանի համար:

¹²⁰ Հուշագիր Ռուսաստանի, Հարավային Կովկասի եւ Կենտրոնական Ասիայի դիրեկտորատից, ԱԳ-ՀՀՆ, պ.Սերֆիին՝ վերնագրված «ՆՄԿ դիրքորոշումը Հայկական ցեղասպանության պնդումների վերաբերյալ», 2 հուլիսի, 2007թ.

հաղորդագրություն, որը ՆՄԿ-ն կարող է այս հիմնախնդրի վերաբերյալ տալ այս լսարանին: Բայց կարելի է ցույց տալ, որ մենք լսում ենք»¹²¹ (այլ կերպ ասած՝ ՆՄԿ-ն սահմանափակ մտածողություն ունի թեմայի վերաբերյալ, թեև կձեռացնի, որ առնվազն մասնակիորեն բաց է): Քանի որ պատվիրակությունը ընդգրկում էր ոչ միայն Հայկական համերաշխության անդամների, այլ նաև Յեղասպանագետների միջազգային ընկերակցության փոխնախագահին, ԱԳ-ՀՀՆ-ի առաջարկությունը, ըստ էության, նրանց աջակցելն էր, չնայած այն փաստին, որ «ցեղասպանագետի ընդգրկումը խմբում հավանական է, հակասում է» բրիտանական դիրքորոշմանը¹²² (չկա որեւէ նախանշան, որ ԱԳ-ՀՀՆ -ում որեւէ մեկը կարողացել է պրոֆեսոր Դեյվիդ Բլոքսհամի գիրքը «Յեղասպանության մեծ խաղը», որը հրատարակվել է Օքսֆորդի համալսարանի հրատարակչության կողմից 2005թ.-ին, ինչն էլ ծանրակշիռ կերպով ապացուցում է ցեղասպանության ժխտման կեցվածքի անգորությունը: Յեղասպանության վերաբերյալ գիտելիքը մի բան է, որը ԱԳ-ՀՀՆ-ն երբեք շահագրգռված չի եղել կիրառել այն հիմնախնդրի վերաբերյալ, որից նրանք կցանկանային խուսափել: Յեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի 2007թ. բանաձեռի փաստաթղթերում չկա որեւէ հղում, որն ասեր, թե «օսմանյան արշավը կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ 1914-1923թթ. իրենից ներկայացնում է հայերի եւ ասորիների եւ պոնտացի եւ անատոլիացի հույների դեմ ցեղասպանություն»: ԱԳ-ՀՀՆ-ն պարզապես ցուցադրում է վերաբերմունքը, որ ԱՄՆ Ներկայացուցիչների պալատի արտաքին գործերի կոմիտեն որոշել էր իրադարձությունները ճանաչել որպես ցեղասպանություն. որպես արդյունք՝ «մենք եւս կարող ենք աշխարհասփյուռ հայկական համայնքի լոբբիստական մեքենայից կտրուկ ակտիվացում սպասել»: Սա, դժվար թե, անկողմնակալ հարցում անողի խոսք է. ԱԳ-ՀՀՆ-ն դարձել է բավականին ցինիկ հակառակորդ:

82. Չնայած ԱԳ-ՀՀՆ-ն ընդունում է, որ Թուրքիայի Քրեական օրենսգրքի 301-րդ հոդվածով կարող են «թուրքական ինքնությունը վիրավորելու» համար մեղադրանքներ հարուցել նրանց դեմ, ովքեր հիշատակում են ցեղասպանության մասին (ինչպես Օրհան Փամուկը եւ Հրանտ Դինքը), սա խոսքի ազատությանը աջակցելու հարցում բուռն լոբբինգի խնդիր չէ: 2007թ. բրիտանական դիրքորոշումը կարծրացավ Թուրքիային Բուշի վարչակազմի աջակցության հետեւում: Վախենալով, որ թուրքական բացասական հակազդումը կվնասեր ԱՄՆ շահերին, մասնավորապես նրա Ազգային անվտանգության գործակալության հսկման բազաներին եւ նավթային շահերին, նախագահ Բուշը տարօրինակ քայլ ձեռնարկեց՝ Պալատի Արտաքին հարաբերությունների կոմիտեի առջև ելույթ ունենալով նախքան այն կընդուներ 106 բանաձեռը, եւ կոչ արեց «հայոց

¹²¹ Փաստաթուղթ՝ վերնագրված «Հայաստան. հանդիպում Էնդրյու Ջորջի, ՊԱ, եւ Հայ դաշնակցության անդամների հետ, 16 հոկտեմբերի, 2007թ.», էջ 2:

¹²² Նույն տեղում:

ցեղասպանության վերաբերյալ ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության մեջ համապատասխան ըմբռնում ցուցաբերել»¹²³: Բուշն ասաց, որ «այս բանաձեռը այս պատմական զանգվածային սպանություններին տրված ճիշտ արձագանք չէ... դրա ընդունումը մեծ վնաս կհասցնի ՆԱՏՕ-ում մեր հիմնական գործընկերոջ հետ հարաբերություններին եւ ահաբեկչության դեմ գլոբալ պայքարին»: 2007թ. հոկտեմբերի 23-ին վարչապետ Բլեյրը հանդիպեց Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանին, ով ասաց, որ «իր տեսակետը նույնն է՝ «ցեղասպանությունը» պատմաբանների խնդիրն է»: Սա այն դիրքորոշումն է, ինչպես մենք արդեն տեսանք, որին ԱԳ-ՀՀՆ-ն երկար ժամանակ աջակցում էր: Ջգալիորեն խմբագրված արձանագրություններում չկա որեւէ ակնարկ, որ պրն Բլեյրը որեւէ առաջարկություն էր արել ճշմարտության եւ հաշտեցման գործընթացի վերաբերյալ կամ ուշադրություն էր հրավիրել ազգերի՝ իրենց սեփական անցյալի հետ համաձայնության գալու կարեւորության վրա:

«Դաունինգ Սթրիթ» էլեկտրոնային կայքի միջադեպը

83. 2008թ. ԱԳ-ՀՀՆ-ն խիստ զարմացավ, երբ ցեղասպանության շուրջ պատմաբանների համաձայնության գալու անգոր լինելու վերաբերյալ նրա հիմնական պատասխանը տեղադրվեց «Դաունինգ Սթրիթ» էլեկտրոնային կայքում՝ ի պատասխան մի էլեկտրոնային խնդրագրի, եւ հասարակության անդամների կողմից ուշադրություն հրավիրվեց դրա թերացումների վրա: ԱԳ-ՀՀՆ-ի պաշտոնական փաստաթղթեր կազմող Սոֆկա Բրաունը զգուշացվեց իր կոլեգա Մեթյու Էքսթանսի կողմից այս «ուղղության» անբավարարվածության բարձր մակարդակի վերաբերյալ: Անկասկած, նախարարը (Ջիմ Մերֆի) պահանջ ներկայացրեց՝ տեղեկանալու՝ կոնկրետ ո՞ր ապացույցն էր համարվել «ոչ բավականաչափ անհերքելի»: Նրա պահանջը «մասնավորապես պնդում է ներկայացնել ուսումնասիրված փաստերի մանրամասն ցանկ, որոնք մեզ ստիպում են հավատալ, որ ապացույցները բավականաչափ անհերքելի չեն»: Այս պահանջը բարդ դրության մեջ է դնում տկն Բրաունին: **FOI** պահանջը բացահայտում է, որ որեւէ ապացույց պատշաճ կերպով չի դիտարկվել ԱԳ-ՀՀՆ-ի կողմից առնվազն սկսած 1997թ.: Նա առանց հետաձգման Զրեյգ Օլիֆանտից պահանջեց ապահովել որոշ անուններ. *«մենք չենք առաջարկում ի պատասխան ապահովել անուններ, սակայն կցանկանայինք նշել պատմաբանների շրջանում բանավեճերի մի քանի դեպքեր: Մենք կցանկանայինք մեջբերել պատմաբանների յուրաքանչյուր «կողմից», կարծում են, Դուք մեզ համար կարող*

¹²³ Տես <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/z?c110:H.RRS.106> Հայկական ցեղասպանության մասին բանաձեռի մասին Կոնգրեսի գրադարանում եղած արձանագրությունը, H.Res.106, Ներկայացուցիչների պալատում: Այն ընդունվել է ԱՄՆ Արտաքին գործերի կոմիտեի կողմից ձայների 27-21 հարաբերակցությամբ 2007թ. հոկտեմբերի 9-ին:

Էիք ավելի շուտ անուններ նշել, սակայն վախենում եմ՝ ես չունեմ նրանց գրավոր ցուցակ: Կարո՞ղ էիք էլեկտրոնային փոստով դրանք ուղարկել ինձ»¹²⁴:

84. Պրն Օլիֆանթը ընդամենը երեք ժամ անց պատասխանեց՝ նշելով երեք ծանոթ անուններ: Նա մեջբերեց 2001 եւ 2005թթ.-ին առաջադրված երեք հռետեսների անուններ¹²⁵՝ Բեռնար Լյուիս, Ջասթին ՄըքԶարթի եւ դոկտոր Հեթ Լոուրի: Օլիֆանթը ՄըքՖայի (տե՛ս վերեւում) եւ դոկտոր Էրիկ Ջյուրխերի տեսակետները համարեց «միջնորդավորված», որոնց տեսակետները բոլորովին էլ «միջնորդավորված» չեն. *«նշաններ կան, որ թեև օսմանյան կառավարությունը, ըստ էության, ներառված չէր ցեղասպանության մեջ, Թալեաթի ղեկավարության տակ գտնվող Միասնություն եւ առաջընթաց կուսակցության մի ներքին շրջանակ ցանկություն ուներ արեւելյան հարցը լուծելու հայերին ոչնչացնելով, եւ տեղահանությունը օգտագործեց որպես այդ քաղաքականության քողարկում»¹²⁶:* Օլիֆանթը մեջբերում է վեց պատմաբանների, ովքեր գրել էին «հեղինակավոր» զեկույցներ այն մասին, թե ինչն են նրանք աներկբայորեն նկարագրում որպես ցեղասպանություն:
85. Երկու կողմերից պատմաբաններ մեջբերելու ԱԳՀՀՆ-ի խորամանկությունը, ինչը կարող է շփոթեցնող տպավորություն թողնել, որ պատմաբանները հավասարապես են բաժանված, տվյալ դեպքում քննություն չբռնեց: Նախնական պատասխանը պատմաբանների որեւէ հիշատակում չէր անում եւ ուղեկցվում էր Ջիմ Մըքֆիին՝ պատասխանատու նախարարին ուղղված (հավանաբար Էնդրյու Փեյջի՝ դեպարտամենտի ղեկավարի կողմից) ձեռագիր բացատրությամբ. *«Ջիմ, մի քանի լրացուցիչ մանրամասներ են պահանջվում: Ոչ թե պարզապես պատմաբանների հիշատակում: Մենք դադարեցինք անդրադառնալ պատմաբաններին 2007թ. հունիսին, երբ այս նոր ուղղությունը զարգացավ: Մենք հասկացանք, որ պատմաբաններին անդրադառնալը միտում ունի բարձրացնելու հետագա հարցեր/ենթադրություններ»¹²⁷:*
86. Սա կարող է ազդարարել տարակարծիք պատմաբաններին առնչվող ԱԳՀՀՆ-ի սովորական դարձած «պտույտէջի» վերջը: Այնուամենայնիվ, թվում էր, թե Մըքֆին հանգիստ է. նրա պատասխանը՝ տրված լորդ Մելոք-Բրաունի կողմից 2008թ. մարտի 4-ին, կարճ վերահաստատումն էր դասական բանաձեւի. *«թե՛ այս, թե՛ նախկին կառավարությունները վճռում են, որ ապացույցները բավականաչափ_անհերքելի չեն՝ մեզ համոզելու համար, որ դեպքերը պետք է որակվեն որպես ցեղասպանություն, ինչպես սահմանված է 1948թ. ՄԱԿ-ի ցեղասպանության կոնվենցիայում»¹²⁸:*

¹²⁴ Էլեկտրոնային նամակ Սոֆյա Բրաունից Քրեյգ Օլոֆանտին, 4 փետրվարի, 2008թ.:

¹²⁵ Տե՛ս պարագրաֆներ 56-59, 63, 64 եւ 72, վերեւում:

¹²⁶ Eric-Jan Zürcher, *Turkey: a Modern History* (London/New York: Tauris, 2004), էջ 116:

¹²⁷ Խորհրդարանական հարցման ելակետային փաստաթուղթ՝ կապված Լլանդաֆի բարոնուհի Ֆինլիի գրավոր հարցման 2008թ. փետրվարի 19-ի քննարկման հետ:

¹²⁸ Լորդ Մելոք-Բրաուն, Հանսարդ, Գրավոր պատասխաններ, 4 մարտի, 2008թ., Մաս WA165:

87. Սա իհարկե շփոթմունք էր: 1997թ. փաստաթղթերը այժմ սահմանում են, որ այս կառավարությունը բոլորովին «չի քննել որեւէ ապացույց»: Այն ո՛չ քննել է, ո՛չ էլ քննելու համար ապացույց է ունեցել: ԱԳ-ՀՀՆ-ն երբեք չի փնտրել նման ապացույց՝ բացի Քրեյզ Օլիֆանտից ամեն կողմը ներկայացնող անուններ խնդրելուց:
88. Ի՞նչ է ի նկատի առնվում՝ ասելով, որ ապացույցները «բավականաչափ անհերքելի չեն»: Սա ապացույցի չափանիշ է, որը թվում է, թե ԱԳ-ՀՀՆ-ի կողմից հորինվել է բառախաղի համար, եւ որը չի արտահայտում օրենքը: Բրիտանական իրավունքում ապացույցի միայն երկու չափանիշ կա՝ քաղաքացիական չափանիշ (հավանականությունների հավասարակշռմամբ, այսինքն՝ ավելի հավանական է, քան ոչ) եւ քրեական չափանիշ (խելամիտ կասկածից վեր):
89. Լորդերի պալատը իր դատավարական հնարավորությամբ հստակեցրեց, որ քաղաքացիական ակտերում կա ապացույցի ընդամենը մեկ նորմ, եւ ցանկացած այլ խստացնող չափանիշ պետք է նշանակի ապացույցի քրեական չափանիշ: Լորդ Հոֆմանը հաստատել էր, որ.

«Կարծում եմ՝ ժամանակն է եկել մեկընդմիջտ եւ բոլորին ասելու, որ ապացույցի միայն մեկ քաղաքացիական չափանիշ կա, ինչն ապացուցում է, որ հավանականությունը ավելի մեծ է, որ դեպքը տեղի է ունեցել, քան թե, որ չի ունեցել, հստակությունը ավելի կհասկանար, եթե դատարանները պարզապես ասեին, որ չնայած ակտերը քաղաքացիական էին, ներառված մասնավոր խնդրի բնույթը այն համապատասխանեցնում է կիրառելու քրեական չափանիշներ»¹²⁹:

90. Ուստի ստուգելը՝ արդյո՞ք ապացույցները «բավականաչափ անհերքելի չեն» որեւէ իմաստ չունի: Եզրույթը օքսիմորոն է (ինչ-որ բան կա՛ն հստակ է, կա՛ն ոչ, այն չի կարող լինել մի քիչ հստակ): Թվում է, թե ձեւակերպումը ԱԳ-ՀՀՆ-ի կողմից ընտրվել է ոչ թե հարցը լուծված համարելու, այլ այն կեղծելու համար, նրանք հորինել են անիմաստ նոր չափանիշ, որով «մարզաձողը» անհնարին բարձրության վրա կարող է դրվել:

¹²⁹ Վերաբերում է Բ (երեխաներ) (սեռական չարաշահում. ապացույցի չափորոշիչ) [2008] UKHL 35, պար. 13:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

91. Վերջին տասնամյակում ԱԳՀՀՆ-ի կողմից ՆՄԿ ներկայացված եւ նախարարների կողմից պառլամենտական պատասխաններում վերարտադրված առաջարկության իմ հետազոտության արդյունքն այն է, որ այս առաջարկությունը ո՛չ արտահայտում է ցեղասպանության օրենքը, ո՛չ էլ 1915-16թթ. տեղի ունեցած զանգվածային սպանությունների ապացուցված փաստը, եւ հաշվարկված է պառլամենտին ապակողմնորոշելու՝ հավատացնելով, որ ապացույցի գնահատում եւ այդ ապացույցի գնահատման հետազոտություն է եղել:
92. Ճշմարտությունն այն է, որ ներկայիս Լեյբորիստական կառավարության եւ նախկին կառավարությունների գոյության ամբողջ ընթացքում (ինչպես ԱԳՀՀՆ-ն է ընդունում) ՆՄԿ-ի կողմից դատապարտված 1915թ. դեպքերին համապատասխանող կամ անկողմնակալ գնահատական չի եղել ոչ այդ ժամանակ եւ ոչ էլ անմիջապես դրանից հետո այն տեսակետից, որ կարողանար կանխատեսել ցեղասպանության արդի սահմանումը, եւ որոնց անդրադարձել են Ցեղասպանության կոնվենցիան ստեղծողները որպես վայրագության տարատեսակի ելակետային օրինակ, ինչը կարող էր մտնել միջազգային հանցագործության այս նոր տեսակի մեջ: ՆՄԿ-ն հետետղական կերպով (առնվազն մինչեւ 2007թ.) անարդարացիորեն պնդում էր, որ որոշումը պետք է կայացվի պատմաբանների կողմից, իսկ պատմաբաններն ունեն տարբեր կարծիքներ այդ հարցի շուրջ՝ անտեսելով այն փաստը, որ դա իրավական քննության առարկա է, եւ հարգանքի արժանի ոչ մի պատմաբան հավանաբար չէր կարող ժխտել տեղահանումների եւ ռասայական ու կրոնական դրդապատճառների կենտրոնական փաստերը, որոնք ընկած են հայ ժողովրդի զգալի հատվածի մահվան հետեւում: ՆՄԿ-ն նաեւ աջակցում էր մտացածին ենթադրություններին, որ դա որոշ առումով հակասում է 1948թ. նախորդած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած դեպքերի համար «ցեղասպանության» որակավորումը կիրառելու իրավական պրակտիկային: Ինչպես ներքին քաղաքականության հուշագրերից է բացահայտվում, այս եւ այլ սխալական եւ անտրամաբանական փաստարկներ են արվել, որ մինչեւ այժմ գործադրվել են հաջող ջանքեր՝ չիսասթափեցնելու համար «նեվրալգիկ» թուրքական կառավարությանը: Այս մոտեցման՝ կասկածներ առաջացնող բարոյականությունը գիտակցված էր (դեռեւս 1999թ.), բայց ակնհայտ է, որ չկա որեւէ շահագրգռվածություն խնդրի ճշմարտությունը որոշելու կամ այն դիրքորոշումը վերահաստատելու հարցում, որ ՆՄԿ-ն այդ ժամանակ որդեգրել էր, եւ ոչ էլ ցեղասպանության արդի օրենքը ըմբռնելու մեջ (էլ չասած՝ կիրառելու), ինչպես դա ի հայտ է եկել ՄԴ, ՀՀՄՏ եւ ՌՀՄԴ որոշումներից: Բոլորովին չի ընկալվում, թե որքան կարեւոր է մարդկության դեմ գործած անցյալի իրենց հանցագործությունները

ազգերի կողմից գիտակցելը կամ զոհերի իրավահաջորդներին աջակցելը, ովքեր համարյա մեկ դար անց դեռևս պետք է ապրեն այդ հետեւանքների հետ:

93. Իմ կարծիքով՝ 12-27 պարագրաֆներում նկարագրված օրենքը երբ կիրառվում է 30-44 պարագրաֆներում բերված փաստերի նկատմամբ, առաջացնում է անխուսափելի եզրակացություն, որ 1915թ. հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը համապատասխանում է ցեղասպանության որակմանը: Պատմաբանները, ում վրա հենվել է ԱԳ-ՀՀՆ-ի այս եզրակացությունը ընդունելու իր մերժմանը աջակցելու գործում, ըստ վերլուծության, չեն պաշտպանում ԱԳ-ՀՀՆ-ի դիրքորոշումը կամ ազդում իմ տեսակետի վրա, ինչպես ամփոփված է պարագրաֆ 45-ում: Եթե բարոնուհի Քոքսի կամ այլոց կողմից բարձրացված հարցը նորից տրվեր, համարժեք պատասխանը կլիներ այս տողերում.

«1915թ. Թուրքական կառավարությունը, որը այն ժամանակ Գերմանիայի դաշնակիցն էր, Դարդանելում բախվեց դաշնակիցների գրոհին, իսկ հետագայում՝ արեւելյան ճակատում ռուսական բանակի ներխուժմանը: Այնուամենայնիվ, այս հանգամանքները չեն արդարացնում Արեւելյան Թուրքիայից երկու միլիոն հայերի տեղահանության հրամանը եւ այնպիսի պայմանների մեջ դնելը, որոնք հաշվարկված էին, եւ փաստորեն այդպես էլ եղավ, որ հանգեցնեին այս հատվածի զգալի մասի ոչնչացմանը: ՆՄԿ-ն ժամանակին այս գործողությունը դատապարտել է որպես «մարդկության դեմ հանցագործություն» եւ խոստացել, որ այն իրականացրած հանցագործները կպատժվեն: Սակայն միջազգային իրավունքը ցեղասպանությունը՝ որպես հանցագործություն, ճանաչել է 1948թ.-ից հետո: ՆՄԿ-ն ողջունում է Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ վերջերս դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը եւ արձանագրությունը, որով նրանք համաձայնության եկան օբյեկտիվորեն ուսումնասիրելու այս դեպքերը, եւ հույս է հայտնում, որ թուրքական կառավարությունը կվերացնի իր Քրեական օրենսգրքի 301-րդ հոդվածը, որը այլապես կխոչընդոտեր նման ուսումնասիրությանը: ՆՄԿ-ն հստակեցնում է, որ եթե այսօր նման դեպքեր տեղի ունենային ցանկացած որեւէ այլ երկրում, որը կունենար 1915թ. Թուրքիայի պատմությանը նման պատմություն, կասկածից վեր է, որ կկիրառվեր Ցեղասպանության կոնվենցիան եւ կպահանջվեր այդ հանցագործության համար դատական կարգով հետապնդում, ինչպես նաեւ հետապնդում մարդկության դեմ հանցագործությունների համար»:

94. Ես կարծում եմ, որ պառլամենտը հետետղականորեն ապատեղեկացվել էր այն նախարարների կողմից, ովքեր կրկնում էին ԱԳՀՀՆ-ի հաղորդագրությունները առանց հարցականի տակ դնելու դրանց ճշգրտությունը: ՆՄԿ-ի իրական եւ միակ քաղաքականությունն էր խուսափել հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ճշմարիտ պատասխաններից, քանի որ ճշմարտությունը կանհանգստացներ թուրքական կառավարությանը: Կարելի է կանխատեսել, որ ապագայում խնդրի վերաբերյալ ցանկացած հարց կհանդիպի նույն անհիմաստ բանաձեւին «ոչ բավարար անհերքելի ապացույցի» մասին՝ աղավաղելով այն պարզ փաստը, որ այժմ ՆՄԿ-ն չի գալու համաձայնության հիմնախնդրի շուրջ, որի վերաբերյալ մի ժամանակ այնքան վստահ էր, այսինքն, որ հայկական կոտորածները «մարդկության դեմ հանցագործություն» էին, որը երբեք չի ներվի եւ չի մոռացվի: Ժամանակները փոխվում են, բայց ինչպես ուրիշ քաղաքակիրթ ազգերը ընդունում են, ցեղասպանության եւ խոշտանգումների համաշխարհային հանցագործությունները չունեն վաղեմության ժամկետ: Գատավոր Բալթազար Գարգոնը Ֆրանկոյի ժամանակաշրջանի հանցագործությունների իր դատաքննությունը սկսելիս հայտարարեց, որ դրանք իրականացնողները չունեն հետմահու անպատժելիություն. նույնը կարող էր ասվել հայոց ցեղասպանության հեղինակների մասին:

ՋԵՖՐԻ ՌՈՐԵՐԹՍՈՆ ԹԽ

ԴԱՈՒԹԻ ՍԹՐԻԹ ՉԵՅՄԲԵՐՍ

9 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ, 2009